

yaşamı
felsefesi
eserleri
seçmeler

DIDEROT

andré cresson

DIDEROT
(YAŞAMI, FELSEFESİ, ESERLERİ, SEÇMELER)
ANDRÉ CRESSON

yeni dizi
bilgi: 3
mart 1984

Birinci basım: 1965

İkinci basım: 1984

de yayınevi, vilayet han, çağaloğlu - istanbul □ *dizgi -*
baskı: kent basımevi, 528 08 15 □ *kapak baskısı:*
temel matbaası, 527 97 38 □ *cilt: kent mücellithanesi*

ANDRÉ CRESSON

DIDEROT

yaşamı - felsefesi - eserleri - seçmeler

Fransızcadan Çeviren
ASIM BEZİRCİ

DE YAYINEVİ

SOYU SÖYÜ

Denis Diderot 5 Ekim 1713'te Langres'da doğdu, 1 Ağustos 1784'te öldü. Yetmiş bir yıl yaşadı. Babası Didier Diderot, ataları gibi, bıçakçılık yapıyordu. Annesi Angélique Vigneron kocasından sekiz yaş büyüktü. 1748'de öldü. Ailenin yedi çocuğu olmuştu Yaşayanların en büyüğü Denis Diderot idi. Denis'nin yaşamında yalnızca 1715'te doğan kız kardeşi Denise ile 1722'de doğan erkek kardeşi Pierre rol oynadılar.

Denis'nin ailesi onurlu, saygın ve oldukça dindardı. Annesinin akrabaları arasında bir sürü papaz vardı. Vigneron bunlardan biriydi. Denis'nin dünyaya geldiği günlerde Langres'in biricik kilisesinde papazlık ediyordu. Geleneğe göre, ardılını (halefini) kendisi seçebilirdi. Kaçınılmaz bir durumdu bu. Bundan ötürü, Didier Diderot'ya oğlunu papaz yapması için telkinde bulundu. Evinin ve makamının mirasını yeğenine bırakacağına söz verdi.

ÖĞRENİMİ

Bunun üzerine, Denis'nin eğitimi bir karara bağlandı. Ana babası, oğullarını Langres'daki cizvitler kolejine ver-

diler. Okulda başarı göstermekte gecikmedi. Özellikle matematik ve Latince arkadaşları arasında hemen parladı. Gelgelelim, haşarılığından dolayı, birkaç kez azar işitmekten de geri kalmadı. Ona bakılırsa, düpedüz haksızlıktı bu. Başkaldırdı. Babasına artık papaz olmak istemediğini bildirdi. Adamcağız onu bıçakçılığa koydu. Fakat kısa bir süre sonra Denis bu işe de dayanamayacağını anladı. Şimdi, kolejin üzüntülerini atelyenin sıkıntılarına yağ tutuyordu. Yeniden okula döndü. 22 Ağustos 1726'da tepesi tıraş edildi. Papazlık unvanını aldı. Cüppeyi giydi.

Bu sırada kilise meclisi üyesi Vigneron hastalandı ve 1728'de öldü. Yaşının küçük olmasına karşın, Denis'yi kendisine ardıl seçmişti. Öyleyken, katedralin Keşişler Kurulu, delikanlıya birtakım güçlükler çıkarmaktan geri durmadı. Bu yüzden Denis, sonunda, üye olmaktan vazgeçti. Öğrenimini tamamlayarak Cizvit olmayı kuruyordu. Bir Cizvit dostu kendisini kışkırttı. Gece yarısı birlikte kaçarak Paris'e gidecekler, Cizvitlere çömezlik edeceklerdi. Baba Diderot tasarıyı öğrendi, oğlunu tam kaçacağı sırada yakaladı. Ama, ne de olsa, onun isteklerine karşı gelmeyi doğru bulmuyordu. Aile toplantısında kararlaştırıldığı üzere, oğlunu kendisi Paris'e götürdü. Louis le Grand Koleji'ne yerleştirdi. Diderot öğretmenleri ve öğrencileriyle ün salmış bu okulda yıllarca belâgat ve felsefeyle uğraştı. Büyük otorite sayılan P. Porce'a öğrencilik etti. Eski Grek ve Latini tanıdı. Aristocu tanrıbilime dayanan mantık, ahlâk, fizik, metafizik ve matematik öğrendi. Her yerde anlayışlı, «parlak» ve erken gelişmiş bir kişi olduğunu gösterdi. 2 Eylül 1732'de Paris Üniversitesi'nden Latince, Grekçe ve felsefe okutma yetkisini alarak çıktı.

YAŞAMA ATILIŞ

Öğrenimi bitmişti, şimdi ne yapacaktı? Tatillerde, akşamaksızın, Langres'a gitmişti. Ailesi ona bir meslek tut-

masını öğütlemişti. Artık on dokuz yaşındaydı. Yaşamını kazanması gerekiyordu. Oysa Diderot bambaşka şeyler düşünüyordu: İncelemelerini sürdürmek, bilgilerini geliştirmek, edebiyat ve bilimde bir isim yapmak. Hekimlik ile hukuktan tiksiniyordu. Fakat babasının diretmesi üzerine, dâva vekili Clément de Ris'nin yanına yazıcı olarak girdi. İki yıl bu işte kaldı. Gelgelelim, işinden öylesine nefret ediyordu ki, nasıl ve neyle yaşayacağını düşünmeden oradan ayrıldı.

Babası oğlunun masraflarını çekmeye yanaşmadı. Bu yüzden Diderot yoksullukla yüz yüze geldi. Bu yoksulluk yaşamı boyunca da yakasını bırakmadı.

Başlangıçta, aşırı bir sıkıntı içinde sayılmazdı. Annesi, arada bir, Langres'dan Paris'e yaya giden sadık hizmetçiyle, üç beş kuruş gönderiyordu. Ama yetmiyordu bu, aç kaldığı günler oluyordu. Borç alıyor, ödeyemiyor, gizlice ev değiştiriyor, kaçıyor. Bir ara, karnını doyurmak için, manastıra girmeyi bile düşündü. Matematik dersi verecek çocuklar buldu. Bir misyonere vaazlar yazdı. Kral yazıcısı Eli Randon de Marsan'ın yanına eğitici olarak girdi. Richlieu sokağındaki evine yerleşti. Burada üç ay kadar kaldı; ama bu işten de soğuyarak özgürlüğü ekmeğe yeğ tuttu.

Bir süre, edebiyatçıların ve satranç oyuncularının gittiği kahveler arasında mekik dokudu. Hizmetçi kızlarla yatıp kalktı. Her gün Babuti Kitabevi'ne uğrayarak, orada Greuze'ün karısına, —belki de metresiydi— kur yaptı. Bohemce yaşayan birtakım Almanlarla düşüp kalktı. Babasının akrabalarından Keşiş Ange'ı dolandırdı: O da, Bay Ange gibi, Carme* olmak istiyordu. (Adamcağızı buna inandırdı.) Fakat, yazık ki, bir kadını baştan çıkarmıştı. Üstelik ondan bir de çocuğu olmuştu, yardımına koşulmazsa yoksulluğa düşecekti. Onun için, manastıra girmezden önce, kendisine para gerekiyordu. F. Ange bu sözlere kanarak ona birkaç kez para verdi. Son-

(*) Mont-Carmel tarikatına bağlı keşişlere verilen ad. [Çev.]

ra kesenin ağzını kapayınca, Diderot da utanmaksızın artık Carme olmaktan caydığını bildirdi, adamcağız şaşakaldı.

EVLENME

1741'de, bir rastlantı, yaşamına hem düzen, hem de üzüntü getirdi.

Bu rastlantı onun, Champiou ailesiyle karşılaşmasıdır. Baba ölmüştü. Ana kız dantel ve çamaşır ticaretiyle geçiniyorlardı. Kız, Antoinette, gerçekten güzeldi. Diderot aileye tanışmak için şöyle bir hikâye uydurdu: Saint Sulpice'in seminerlerine girecekti. Kendisine birkaç gömlek gerekti. Bunları onların dikmesini istiyordu. Bu yalan ona geçilmesi güç bir kapıyı açtı. Diderot 28, Antoinette ise 31 yaşındaydı. Evlenme teklifinde bulundu. Biraz sonra kız, metresi olmuştu. Diderot, babasının onayını almak için Langres'a gitti. Bıçakçı hiç oralı olmadı. Bunun üzerine, Diderot memleketinden ayrıldı. 6 Ekim 1843'te gece yarısı gizlice nikâhı kıyıldı.

Artık para kazanmak zorundaydı. Kitapçı Briasson hesabına Temple Stanyan'ın **Yunan Tarihi**'ni Fransızca'ya çevirdi. Ardından, Toussaint ve Eydoux ile birlikte James'in **Evrensel Tıp Sözlüğü**'nü çevirmeye girişti.

Diderot ile Antoinette'in geçimleri pek yolunda gitmedi. Evde sıkıntı eksik olmadı. 13 Ağustos 1744'te bir kızları doğdu: Angélique. Üstelik, karı kocanın karakterleri de birbirine uymuyordu. Diderot savruk bir erkekti. Türlü çeşit istekleri, ihtiyaçları vardı. Antoinette ise düzenli bir kadındı, soğuk ve ölçülüydü, hayalci değildi. Bu yüzden Diderot çoğu zaman evde durmuyordu. 1842'de Regence Kahvesi'nde o sırada satranç ve müzikle uğraşan Jean Jacques Rousseau ile tanıştı. 1744'te yeniden onunla buluştu. Aynı tarihte başrahip Condillac ve yazar olduğu sanılan Bn. de Puissieux ile de sık sık görüşüyordu.

Ailesiyle aralarındaki anlaşmazlığı düzeltereğini umarak karısını Langres'a gönderdi. Ana babası Antoinette' ten hoşlandılar. Bundan ötürü, gezi üç ay uzadı. Eşinin yokluğu hiç de uğur getirmedi. Çünkü, yalnız kalan Diderot, Bayan Puissieux'ye tutuldu. Kadının paraya pek ihtiyacı vardı; onu kârlı işlere atılmaya zorladı.

«ANSİKLOPEDİ»

Kitapçı Briasson, Laurent Durant ve David 1746'da Diderot'yu çağırdılar. Hautefeuille sokağında basımcı Le Breton'un evinde toplanacaklardı.

Diderot da oraya gitti. **Cyclopedia** ya da **Evrensel Bilimler Ve Sanatlar Sözlüğü** adındaki **Chambers Ansiklopedisi**'nin çevrilmesi önerisiyle karşılaştı. Kabul etti. Başlangıç olarak, bir yıl için, 1200 lira aldı; gerisi sonra ödenecekti. Gelgelelim, **Chambers Ansiklopedisi** isteğe uygun değildi. Onu baştan başa düzeltip geliştirmek gerekiyordu. Diderot eseri yeniden düzenlemeyi ve yazım işini yönetmeyi üstlendi. Coşku ve sevinçle kabul etti bunu. Oysa bu; çok zaman alan ve az para getiren, ihanet ve tuzaklarla dolu, tehlikeli ve eşsiz bir çalışmaya kendini mahkûm etmektir. Kızı Bn. de Vandeul bu konuda şunları yazıyor: «Babam bu esere çalışırken, yani otuz yıl boyunca, dinlenme nedir bilmedi; çünkü, ertesi gün işini sürdürebileceğine güveni yoktu.» Diderot hemen gerekli girişimlerde bulundu. Fransızca yayınları sansürden geçiren d'Aguesseau'yu gördü. D'Aguesseau, kralın resmî desteğini sağlamağa yanaşmadı. Ama eserin ortaya çıkması için yardımını da esirgemedi. Ayrıca din, felsefe ve metafizikle ilgili yazıları denetlemek üzere bir tarıbilimci (teolojen) atadı.

İş bu yönden yoluna koyunca, Diderot, işbirliği yapacağı kimselerle konuştu. D'Alambert'den, yönetici sıfatıyla, eserin bilim ve özellikle matematik bölümünü yazmayı ve gözden geçirmeyi üzerine almasını istedi. Doğrusu, tasarıya diyecek yoktu. Bundan ötürü Voltaire, Mon-

tesquieu, Buffon ile yaşlı Fontanelle de ilgi göstermekte gecikmediler. Saint-Hon   sokağında Bn. du Deffrand'ın evinde, izlenecek plan ile birlikte çalışılacak kimselerin seçimi ve işbölümü görüşüldü. J. J. Rousseau müzik, Daubenton doğal tarih, keşiş Mallet tanrıbilim, Dumarsais gramer, rahip Yvan metafizik, mantık ve ahlâk, Toussaint hukuk, Eydoux armalar, papaz La Chapelle aritmetik ve geometri, Le Bland tahkimat ve tabya, d'Argenville sulama ve bahçecilik, Belin denizcilik, Le Roy astronomi ve saatçilik gereçleri, Dr. Tarin anatomi ve fizyoloji, Vandenesse hekimlik ve eczacılık, Louis cerrahlık, Maloin kimya, Landois resim, heykel ve gravür, Blondel mimarlıkla ilgili maddeleri yazacaklardı. Diderot'ya gelince, o da, felsefe tarihini, meslekleri, teknik sanatları, ve kimsenin istemediği konuları kaleme alacaktı. **Ansiklopedi'**nin tanıtımını da o yükleniyordu. D'Alambert ise « ns z»  yazacaktı. Hemen, A harfine girecek yazıları hazırlamaya ve sınıflandırmaya başladılar. Biraz sonra kendilerine yeni yardımcı arkadaşlar katıldı.

Gelgelelim, Diderot'nun ihtiyatsızlığı az kalsın herşeyi tehlikeye düşürüyordu. Bn. de Puisieux bir para cel adı idi. Diderot onun gözünü doyurmak için, bir yandan **Ansiklopedi'**ye çalışırken, bir yandan da başka eserler karalıyordu. 1846'da **Filozofça Düşünceler'i** (Pens  es Philosophiques) yayımladı. Eser ona ancak elli lira kazandırdı ve Paris Parlamentosu'nda saldırıya uğradı. Arkasından, Diderot, **Kuşkucunun Gezintisi'ni** (Promenade du sceptique) yazdı. Kahvede toycasına, yüksek sesle ondan söz açtı. Ertesi gün evini aradılar, eserin el yazmasını aldılar ve bir iyilik olmak üzere de, bölgesinin papazı Saint Medart'dan sakınmasını kulağına fısıldadılar. Bunun  zerine, Diderot çabucak ev değiştirdi, Esparade sokağına taşındı. Fakat Bn. de Piusieux doymak nedir bilmiyordu. Diderot **Doğal Dinin Yeterliği'ni** yazdıysa da bastırmayı göze alamadı. **Boşboğaz Mücevherler** adlı romanı hem para getirdi, hem de gürültü kopardı. **Körler  zerine Mektup**, yazarın imzasını taşımaksızın, 1749'da ya-

yımlandı. Polis, bir çocuk masalı olan **Beyaz Kuş'u** yazdığını duymuştu. Yeniden evi arandı, müsveddelerine el kondu. Tutuklandı ve Bastille zindanı dolu olduğundan, Vincennes şatosuna götürülerek bir hücreye kapatıldı.

HAPİSTE

Korkunç serüven! Ailesi ne olacaktı şimdi? **Ansiklopedi** ne olacaktı? Bn. Diderot polis müdürü Berryer'e giderek yalvardı. Kitapçılar Kont d'Argenson'a başvurular. Kimseyle görüştürülmeyen Diderot, iyi beslenemiyor, hareket edemiyor, umutsuzluğa düşüyordu. Berryer'in yaptığı sorgusunda, adı geçen ve suçlu sayılan eserlerin yazarı olduğunu kesinlikle inkâr etti. Sonra, kendisine eskisinden daha az kötü muamele edilmeye başlanınca, düşünüp taşındı, kurnazca bir yol tuttu: **Beyaz Kuş** dışında bütün eserleri kendisinin yazdığını itiraf etti. **Beyaz Kuş'u** bir kadın yazmış, o yalnızca imlasını düzeltmişti.

21 Ağustos 1749'da görüşme yasağı kalktı. Diderot Vincennes şatosunda oturmak zorunda bırakılmıştı. Ama serbestçe şatonun avlusunda, bahçelerinde dolaşıyor ve karısını, d'Alembert'i, kitapçıları, J. J. Rousseau'yu kabul ediyor, **Ansiklopedi**'yle ilgili kâğıtları geri alarak gözden geçiriyor, yazıları düzene koyuyordu. Bu sırada Bn. de Puisieux yeniden boy gösterdi. Diderot, babasından para istediye de bir şey koparamadı. **Bilimler Ve Sanatlar Üstüne Söylev**'i başarıya ulaştıran tezi Rousseau'ya o verdi. Bir gün, bir okullu gibi, Vincennes şatosunun duvarını aştı. Gidip de sevgilisi Bn. de Puisieux'nün kendisini aldatıldığını ve üstelik yalan da söylediğini görünce aşkı sö-nüverdi.

3 Ekim 1749'da salıverildi. Hapisten çıkıncaya kadar üç çocuğu da ölmüştü.

ANSİKLOPEDI'YE DEVAM

1750'de Diderot **Ansiklopedi**'nin tanıtma duyurusunu kalemé aldı. Duyurunun içerdiği düşünceleri felsefî bö-

lümünde açıklayacağız. Bunlar ilgi çekici düşüncelerdi. Abone koşulları şunlardır: 60 lira vererek abone yazılan kimse 30 Haziran 1751'de birinci cildi alınca 36 lira, Aralık 1751'de ikinci cildi alınca 25 lira ve böylece sekizinci cilde kadar 40'ar lira verecekti. Ayrıca, 600 tabaka gravür vadediliyordu. Abonelerin toptan 280 ve abone olmayanların ise 372 lira ödemeleri gerekiyordu. Hemen siparişler yağmaya başladı. Kitapçılar sevindiler. Fakat aynı zamanda iki akım ve iki takım ortaya çıktı: 1751'den sonra Berlin Akademisi, birinci cildin çıkışını bile beklemeden, Diderot'yu üyeliğe aldı. Öte yandan, Cizvitlerin elinde olan Trevoux gazetesinde P. Berthier «Duyuru»daki görüşleri kıyasıya eleştirip yerdı.

Ansiklopedi'nin birinci cildi Temmuz 1751'de çıktı. Kont d'Argenson'a adanmıştı. A harfiyle birlikte d'Alembert'in ünlü «Önsöz»ünü, Diderot'un «Arts-Sanatlar» ve «Autorité Publique-Kamu Otoritesi» başlıklı yazılarını içine alıyordu. İki akım, —beğenenlerle beğenmeyenler akımı— güçlendi. Beğenenler ileri düşünceler kampında, Voltair'ler ile Rousseau'ların yanında yer aldılar: Savants gazetesı ile rahip Raynal'ın çıkardığı Correspondance Littéraire eseri alkışladılar. Beğenmeyenlerin kampından ise itirazlar yükseldi: Kıyıcı taşlamalar dizildi, ilgili makamlar kışkırtıldı. Hattâ, eski Miropoix piskoposu ile veliahdın mürebbisi J. F. Royer, —Maiesherbes'in de bildirdiği gibi—, «dinin elden gideceği» yolunda krala acı yakınmalarda bulundu.

Ansiklopedi'nin ikinci cildi, yazı ve baskı bakımından hiç de birincisinden geri kalmıyordu. 1752'de yayımlandı. Malsherbes bu sırada d'Argenson'un yerine geçmişti.

Ansiklopedi'nin çıkışı, yazık ki, rahip Prades'in Sorbonne'da savunduğu tezin çıkışıyla aynı zamana rastladı. Sorbonne'da köklü hiçbir itirazla karşılaşmayan bu tez, yazarının üzerine kilisenin yıldırımlarını çekmekte gecikmedi. Rahip Prades, Prusya'ya kaçmak zorunda kaldı. Adamcağız **Ansiklopedi'ye** yardımda bulunduğu ve Diderot tarafından da savunulduğu için, bu kez, **Ansiklo-**

pedi de saldırıya uğradı. Malesherbes, bazı yazıların yerine başkaları konuncaya kadar ikinci cildin satışını durdurdu. 7 Şubat 1752'de Krallık Şûra'sından eserin tümüyle yok edilmesi için bir karar çıktı. Malesherbes, doğrusunu söylemek gerekirse, dostça davrandı. Diderot'ya evinde arama yapılacağını haber verdi. Daha iyisini de yaptı: Bütün kâğıtlarını kendi evinde saklamasını sağladı. Eserin yayımlanması kuramsal (nazari) olarak durdurulmuştu. Eylemde ise iktidar göz yumuyordu. Louis Duclos bu konuda şöyle yazıyor: «Üç ay önce **Ansiklopedi** için verilen kararı kaldırmayı kimse göze alamadı; ama Bn. de Pompadour ve bazı bakanlar d'Alembert'le Diderot'yu yeniden **Ansiklopedi**'ye çalışmaya teşvik ettiler.» Bu yüzden, ciltler yarı hoşgörü havası içinde birbirini izledi. Yazarlar ihtiyatlı —Voltaire'e göre çok ihtiyatlı—, davrandılar ve işler 1756 yılı sonuna kadar iyi kötü yürüdü. Freiron'un saldırısına, kitapçıların cimriliğine, yardımcılarının düzensizliğine karşılık çoğunca gecikerek, çoğunca da yeniden yazılarak ciltler birbirini izledi.

1757'de tarihsel bir olay halkı pek etkiledi: Ocak ayında Damians, XV. Louis'ye suikast yaptı. Kral bunu fırsat bilerek 16 Nisanda sert bir yasa çıkardı. Bundan böyle, izinsiz ve gizli eserler basanlar ölüm cezasına çarptırılacaklardı. Kitapçılar ne yapacaklarını şaşırdılar. Zaten bir süredir **Ansiklopedi**'cilerin düşüncelerine gösterilen tepki artmıştı. Tepki gitgide büyüdü. Aix Meclisi'nden eski bir avukat, Jacob-Nicolas Moreau, 1757 Ekiminde «Cacouac'lar» üzerine bir andaç yayımladı. Ardından, Amsterdam'da **Cacouacler Tarihine Yararlı Yeni Andaç**'ı bastırdı. Bayağı ve karalayıcı taşlamalardı bunlar. Öyleyken, «Cacouac'lar» sözcüğü ilgiyi çekti ve yerleşti. Sözlük, **Ansiklopedi**'cileri lekelemek için uydurulmuştu.

Ansiklopedicilerin çevresinde de epey gürültü çıktı. D'Alembert'in yazdığı «Cenevre» maddesi Rousseau'nun «Temsiller Üzerine Mektup»u kaleme almasına yol açtı. Siyasal-dinşel bir rezalet koptu. **Piç** (Fils naturel) adındaki oyunu dolayısıyla Diderot aşırımacılıkla suçlan-

dı. Bunu fırsat bilen Palissot, «Büyük Filozoflar Üzerine Küçük Mektuplar»ında eseri kıyasıya eleştirdi. Sonunda, Parlamento, Helvetius'ün **Ruh Üzerine** (De l'Esprit) adlı kitabını mahkûm etti. Abraham Chaumeix **Ansiklopedi'**ye karşı doğrudan saldırıya geçti. Bütün bu tersliklerin üst-üste gelişi Diderot'yu güç duruma düşürdü. D'Alembert, yardımdan vazgeçti. Belki çekindiğinden, belki de dinlenmeye ihtiyacı olduğundan yapmıştı bunu; ama Bn. de Vandeul'ün bildirdiğine ve Diderot'nun bir mektubunda da açıklandığına göre, ayrılışının, eline çok az para geçmesinden ileri geldiği anlaşıyordu. Önemli yardımları dokunan Duclos ve Marmontel de aynı yolu tuttular. Geleceği sezilen fırtınanın önünden kaçıyorlardı.

Gerçekten de fırtına geldi. Helvetius'un mahkûmiyetiyle muradına eren Parlamento, 1759'da **Ansiklopedi** işini de ele aldı. Savcı Omer Joly de Fleury iddianamesinde, eseri «dini yıkmak ve halkları bağımsızlık yolunda kışkırtmak»la suçladı. 8 Mart 1759'da Parlamento «**Ansiklopedi'**nin yayın iznini bir koşula bağlamadan geri aldı.» Abonelerden her birine, isterlerse, 72 lira ödenecekti.

Acaba bu sefer her şey büsbütün yıkılmış mıydı? Yoksa Voltaire'in de önerdiği gibi, eseri elverişli bir ortamda tamamlamak için Prusya'ya ya da Rusya'ya mı göçmeliydi? Diderot'nun Paris'te öyle ilişkileri vardı ve buraya öyle sözleşmelerle bağlanmıştı ki, yurdundan ayrılmayı hiç düşünmüyordu. Basımcı Le Breton'un evinde bir toplantı yapıldı. Toplantıya D'Alembert de katıldı, fakat yetkili olduğu matematik yazılarının sonunu getirmeye bile söz vermeden çekip gitti. Öbür yardımcıları, sözgelişi d'Holbach ve Chevalier de Jaucourt ayrılmadılar. Çalışmaya devam edilmesine karar verildi. Baskı dışarda yapılacaktı. Sonunda, **Ansiklopedi'**yi aydınlatan resimlerin basılması için yeni bir izin koparıldı. Bundan böyle eserin yöneticisi yalnızca Diderot olacaktı. Kendisine paraca daha az cimri davranılacaktı. Artık ortalarda gözükmecek, yazıları David toplayacaktı. Geriye yazılacak yedi

cilt kalmıştı. Bunlar hazırlanınca, hepsi birden aynı zamanda yayımlanacaktı.

Sessizce işe yeniden başlandı. Diderot artık **Ansiklopedi'**ye bağlı bir kürek mahkûmu gibiydi. Övülmeye değer bir direnme gösteriyordu. Mektuplarında bu konuyu yanıp yakılır. Neyse ki, kazandığı başarıyla direnmesinin karşılığını aldı. 1766'da **Ansiklopedi'**nin son ciltleri eski abonelere şu değişik adla sunuldu: «Bir edebiyatçılar derneğince çıkarılan bilimler, sanatlar ve meslekler sözlüğü ya da **Ansiklopedi**, M. tarafından düzenlenmiş, Leufchastel'de, kitapçı ve yayımcı Samuel Fauche ve Ortakları tarafından basılmıştır, 1765.» Diderot'nun gözden geçirip açıkladığı resim ciltleri 1770'te çıktı.

Aslı aranırsa, üç büyük koşul eserin bitmesini sağlamıştı: 1) Otuz yıllık bir dost olan Sartin'in 21 Kasım 1760'ta polis müdürlüğüne gelmesi ve **Ansiklopedi'**nin hazırlanışına göz yumması; 2) 1762'de artık çekilmez hale gelen Cizvitlerin kovulmasıyla **Ansiklopedi'**nin bu amansız düşmanlardan kurtulması; 3) Yöresi yazıcılarla çevrili, sabahdan akşamlara kadar çalışan ve **Ansiklopedi'**yi hiçbir zaman bırakmayan Chevalier de Saucourt'un direnmesi.

Elbette kaygılı günler de eksik olmamıştı: 1760'ta temsil edilen Palissot'un **Filozoflar** komedisi, belki de tehlikeli olacaktı, neyse ki, aşırı ölçüde abartmalı olduğu için, kurbanlarından çok yazarına zararı dokundu. 1761'de Chevalier de La Barre sorunu, yeniden kovuşturmaya yol açtı. Diderot'yu arkadaşları kaçması için sıkıştırdılar, ama dinlemedi. 1764'te neredeyse **Ansiklopedi** için çalışmayı bırakacaktı. Çünkü çileden çıkarıcı bir gerçek öğrendi; bazı maddeleri gözden geçirirken anladı bunu: Yazıların sertliğinden ürken Le Breton, bazı yerleri çıkarıp atmış ve yumuşatıcı düzeltmeler yapmıştı. Diderot küplere bindi. Breton'a çok sert bir mektup yazdı. Her şeyi yüzüstü bırakmayı düşündü. Sonra caydı. Ama yıllarca Breton'u görmek ve onunla konuşmak istemedi. Ancak yaşamının sonlarına doğru bağışlayabildi onu.

Ansiklopedi kitapçıları zengin etti. İlk kendisinin gördüğü kusurlarına ve eksiklerine karşın, Diderot'ya büyük bir onur getirdi. Ama bu işten eline pek az para geçti. 1769'da Cartine'e şunları yazıyordu: «Tuhaf değil mi, **Ansiklopedi** için otuz yıl çalıştım, ömür tükettim; kitapçılar bundan 2 milyon kazandılar, benim ise cebimde meteliğim yok!»

1759'da, babasından kalan mirasın hesaplarını temizlemek üzere, Langres'a yaptığı yolculuk (hesaplaşırken bacısı Denise ile küçük kardeşine karşı cömert ve uysal davrandı) ve dostlarının evindeki geçici konukluğu sayılmazsa, Diderot, bu otuz yıl boyunca hep Paris'te kaldı. Karısı ve 1753'te doğan kızı Marie Angelique'le —çocuklarından yalnız o sağ kalmıştı—, Tranne sokağına yerleşti. Bu kız sonraları Bn. de Vandeul adını alacak ve babasının yaşamının tanığı olacaktır.

AİLE YAŞANTISI

Aile dördüncü katta oturuyordu. Tavan arasını andıran beşinci katta Diderot'nun kitaplığı **Ansiklopedi**'yle ilgili kâğıt yığınları, eserlerinin ve tasarılarının müsveddeleri bulunuyordu. Mide rahatsızlığı ve sancılardan acı çeken bu iri yarı, kanlı canlı adam, sırtında eskimiş sabahlığıyla zamanını burada, bu yoksul eşya arasında geçiriyordu.

Rousseau'nun dediğine bakılırsa, Diderot'nun karısı «edepsizin ve dırdırcının biri»ydi, ama kocasına pek bağlıydı. Ev işlerine, o bakardı. Bn. de Vandeul şöyle yazıyor: «Bir hizmetçi kadın hergün küçük eyi silip süpürmeye gelir, gündelik yiyeceklerle giyeceği de birlikte getirirdi. Geriye kalan işleri annem görürdü. Çoğu kez, babam yemeğini şehirde yer, annem öğle ve akşamleyin kuru ekmelele yetinir, ertesi gün kocasına iki kat yemek vereceğini düşünmekten büyük bir sevinç duyardı. Böyle bir aile için kahve büyük bir lükstü, öyleyken, Antoinette, kocası bundan yoksun kalmasın diye her gün ona, kahve-

sini Regence'ta içmesi ve satranç oyuncularını görmesi için altı sou* verirdi.»

Antoinette, kocasının ihanetlerini öğrenince çılgına dönerdi; kıyametleri koparır, bağırıp çağırırdı. Diderot mektuplarında sık sık bunlara değinir. Kızı şöyle yazıyor: «Çok savurgandı. Kumarı seviyordu. Gelgelelim, çok kötü oynuyor ve hep kaybediyordu. Arabaya binmekten hoşlanıyor, ama eve girince onu dışarda unutup, bekletiyor, bu yüzden de çoğu kez bir günlük kira ödemek zorunda kalıyordu. Bağlandığı kadınlar, ona annemin duymasını istemediği masraflar yaptırıyorlardı. Minyatürlere, basma resimlere ve oyma taşlara meraklıydı. Ama bunları, satın aldığıının ertesi günü elden çıkarıyordu. Kuşkusuz, bunlar için paraya ihtiyaç vardı.» Parayı ise çok zahmetle kazanıyordu. «Yargıtay savcılarının söylevleri ile, krala sunulan söylevleri, Parlamento söylevlerini hazırlıyor ve daha bir sürü şeyler yazıyor, karşılığında asıl değerinin üç katı para kazandığını söylüyordu.»

Antoinette'le tartışmaktan çekinerek, çoğunlukla kitaplığına kapanıyordu. Ama, arada sırada, karısının dostlarının tatsız ve bayağı toplantılarına katılması gerekiyordu. Karısı hastalanınca ona bakmak için sık sık aşağı iniyordu. Eşine eski bir dost gibi davranıyor, önemli durumlarda gösterdiği vefa ve iyiliği ondan esirgemiyordu.

Kızı büyüyünce eğitimiyle uğraşmaya başladı. Onunla öğretici gezintiler yapıyordu. Onu şefkatle seviyor, o da aynı biçimde karşılık veriyordu. Güzel bir gün, gezinti sırasında, kızına gerçek bir cinsel eğitim dersi vermeyi tasarladı. Böylece, onun hem kendisine, hem de başkalarına karşı dikkatle davranmasını sağlayacaktı. Denemesi, bütün eğitimcilere örnek gösterilecek kadar başarılı geçti.

Diderot, her şeye karşın, kendini bazı eğlencelerden alamıyordu. Bunlardan önde geleni, **Rameau'nun Yeğeni'**

(*) Sou: Beş santim, bir frankın yirmide biri değerinde bakır akçe. Metelik. Para. [Çev.]

nin başında sözü edilen günlük gezintidir: «Hava iyi de olsa, kötü de olsa, akşamleyin saat beş sularında Palas-Royal'de gezmeye gitmek adetimdir. Argenson'un kanepesi üzerinde beni hep tek başıma, düşlere dalmış görürsünüz. Kendi kendimle politika, aşk, zevk ya da felsefe üzerine konuşurum. Ruhumu bir uçarılıktır alıp götürür. Hava çok soğuk ya da yağmurlu olursa, Regence kahvesine sığınırım. Orada, satranç oynayanları seyrederek eğlenirim.» Masumca zevkler. İşte, büyük düşünceleri ve eserleri doğuran etkenler...

DOSTLAR ÇEVRESİ

Bu büyük düşünceleri, dostlarının çevresinde dener, biçimlendirir ve savunurdu.

Diderot'nun sık sık görüştüğü dört yakın topluluk vardı. Bunlardan birincisi, d'Alembert ile bir başkasını buluncaya değin ona metreslik eden Mlle de Lespinasse. Gelgelelim, Diderot'nun onlarla olan ilişkileri, pek öyle derinleşmeden, soğumuştur. Ayrılık, 1759'da **Ansiklopedi'**nin içine düştüğü bunalımla başladı. Diderot, d'Alembert'in takındığı tavra üzüldü. 1769'da üzüntüsü daha da arttı: Yeni yazdığı **D'Alembert'in Düşü** adlı konuşmasında, rüya gören d'Alembert ile ona bakan Mlle de Lespinasse'a ve hekim Bordeu'ye birer rol vermişti. Yaptığı bu işten sevinçliydi. Eseri dostlarına okumak zevkinden kendini alamadı. Fakat Mille de Lespinasse bundan alındı. D'Alembert, yazının yok edilmesini istedi. Diderot'nun canı sıkıldı, pişmanlık duydu. Ama, kızı Bn. de Vandeul'ün yazdığına göre, Diderot, d'Alembert'i gene de dostça karşılamaktan geri durmadı. Aşırı çekingenliği ile cimriliğini hoş gördü. Esere gelince, çok şükür, bir örneği yırtılmaktan kurtuldu.

Diderot'nun ikinci dost çevresinin başında Bn. d'Epina y vardı. Bn. d'Epina y, o çağın edebiyatında önemli rol oynayan Edebiyat Yazışmaları (Correspondances Littéraires) dergisinin yazarı Grimm'in metresiydi. Grimm, Dide-

rot ile yürekten dosttu. Gerçi aralarında geçici bazı dar-
gınlıklar eksik olmadı. Ama Diderot ondan hep gerçek bir
hayranlık ve derin bir sevecenlikle söz etti. Bu konuda
yazdığı mektuplar pek anlamlıdır. Grimm'i yüksekte tu-
tar, üzerine toz kondurmazdı. Onda eşsiz bir zekâ ve er-
dem bulurdu. Bununla birlikte, onu çok iyi tanırdı: Grimm,
arkadaşını sömürmekten çekinmezdi. Nitekim, onun iste-
ği üzerine, **Edebiyat Yazışmaları** için akıcı kalemıyla o gü-
zelim **Salonlar'ı** yazmıştı. Grimm, ondan Yazışmalar'ın
kopyalarını çıkarmasını istedi. Diderot, güç belâ, on beş
günde 2 cilt kadar yazdı. Nankör bir ödevdi bu. Çünkü
Yazışmalar halk için değil, seçkinler için hazırlanıyordu.
Kopyalar gizlice dağıtılıyordu. Üstelik, Grimm yolculuğa
çıkma isteyince, bütün iş Diderot'nun omuzlarına yük-
leniyordu. Her günkü çalışmasına eklenen gerçek bir ya-
zı cezası idi bu. Diderot sık sık Bn. d'Épinay'ın konağına
giderdi. La Chevrette şatosunu hiç sevmezdi. Bayan'ın
daha sonra yerleştiği La Briche'i yabanıl düzeni ve ba-
kimsiz kalmış ağaçlarıyla öbürüne yeğ tutardı. Çok kez
buraya gider, Bn. d'Épinay'ın çekilmez sevgilisiyle bir-
likte yaşamasına yardım ederdi. Şefkatle sevdiği Rous-
seau'yla da arası burada açılmıştı. Diderot'nun öğütlerine
karşın, kendini tutamayan Rousseau'nun önce iyiliksever
Bn. d'Épinay'e, sonra da Bn. de Houdetot'nun âşığı Saint
Lambert'e karşı yaptığı densizlikten iki arkadaşın arasını
açmış, tatsız bir tartışmaya sebep olmuştu. Sonunda Di-
derot, Rousseau'yla bağlarını koparmıştı.

Diderot'nun üçüncü dostlar çevresinin başında Ba-
ron d'Holbach bulunuyordu. Birbiri arkasından iki kız kar-
deşle evlenerek büyük bir servete konan d'Holbach, Pa-
ris'teki görkemli evinde bütün özgür düşünüşlü kişileri ka-
bul ederdi. Ayrıca, kaynanası Bn. d'Aine'in Grandval'da
yöresi ağaçlar ve verimli topraklarla çevrili bir şatosu
vardı. D'Holbach'ın sofrası herkese açıktı. Konağı, Ansik-
lopedi'cilerin toplantı yeri idi. Buraya «havra» adını tak-
mışlardı. Diderot için Grandval özgürlüğün konutu idi.
İki yerde de, büyük bir içtenlik egemendi. İnsan orada

bol ve iyi yemekler yedi. Coşardı. Her şeyi tartışırđ. İtalyan soytarıları yüzünden kavgalar koptuğu günlerde müzikten konuşurdu. Çekinmeksizin tarih, tiyatro, felsefe, astronomi, fizik, tarım, ahlâk üzerinde tartışır, hatta politikadan söz açardı. Kadınlar gevezelik eder en başıboş düşünceleri savunur, çoğunlukla çılgınca hareketler yaparlardı. Aklına geleni söylemekten sakınmayan Diderot için bu, bir zaferdi, bağlardan kurtuluştı. Çok yiyen, çok çalışan, çok konuşan Diderot buradaki kır yaşamı ile sosyeteden bir çocuk gibi hoşlanıyordu.

SOPHIE İLE TANIŞMA

Fakat Diderot'yu Paris yaşamına bağlayan ne d'Alembert, ne Grimm, ne de d'Holbach'tı. Bu, Sophie Volland'dı. Diderot'nun, Mlle Sophie Volland'la 1755'te tanıştığına kuşku yoktur. Gelgelelim, ilk kez nerede ve ne zaman buluştuklarını tam olarak bilmiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa, o da, Diderot'nun coşkuyla andığı küçük bir yeşil masanın başında onunla tanıştığıdır. Sophie Volland üstüne de pek bir şey bilmiyoruz. İlkelerine bağlı (mektuplarda Morphyse diye adı geçen) bir annesi vardı. İki kız kardeşinden Bn. Le Gendre (mektuplarda Uranie diye geçer) kaba ve kıskanç bir mühendise varmıştı. Bn. de Blacy ise kocasının ölümü üzerine sömürgelerde bir oğul ve doğuştan kör bir kızla yalnız kalmıştı. Diderot, Sophie Volland'ı tanıdığı zaman, kırkını geçmişti. Beden, ahlâk ve kültür bakımından olgunluk çağını yaşıyordu. Sophie ise «elleri kurumuş», gözlüklü, hastalıklı, yaşlı bir kızdı, ama yüksek özellikler taşıyordu. Diderot onun ideal kadın olduğunu söylerdi. Gerçekten de onda ölümsüz yanlar vardı: «Doğruluk, içtenlik, duyarlık, erdemlilik, akıllılık ve gerçeğe bağlılık». Acaba hiç mi dengesini yitirdiği olmamıştı? Diderot'nun Sophie'ye karşı olan sevgisinin tümüyle platonik olup olmadığı sık sık sorulurdu. Diderot'nun alışkanlıklarına, zevklerine ve kullandığı deyimlere bakılırsa, buna inanmak oldukça güçtür. Nitekim, Sophie'nin

annesini bu zorlu âşkıtan korkmuştu. Kızını çoğunca ve elinden geldiğince ondan uzak tuttu, Isle sur Marne şatosuna gönderdi. Böyle yapması da bizim için bir mutluluk oldu: Diderot'nun çevresi, uğraşları ve hatta düşünceleri konusunda bizi en iyi aydınlatan mektupları ancak bu davranış yüzünden okuyabildik... Elimize geçen ilk mektuplar 1759 tarihini taşıyor. Diderot babasından kalan miras için Langres'a gitti. Uranie'yle Sophie'yi kıskançlığa düşürecek kadar ateşli mektuplar yazdı. Gördüğü, işittiği, düşündüğü her şeyi anlatan büyüleyici mektuplar. Hepsinde de Sophie'yi taparcasına övdüğünü ve önünde diz çöktüğünü belirten mektuplar. Yazık ki cevapları kaybolan ve bütünü elimize geçmeyen mektuplar. Mektupların sonuncuları 1774 tarihli. Diderot, Volland ailesinin enikonu bir parçası olmuştur. Nitekim, Bn. Volland'dan «anne» diye söz eder. Çokluk yalnızca Sophie'ye seslenir, ama üç kızkardeşi de hiç unutmaz. Diderot'nun 61 ve Sophie'nin de aşağı yukarı aynı yaşta olması göz önünde tutulursa, buna şaşmamak elden gelmez. Sophie Volland'ın ölüm tarihini tam olarak bilmiyoruz. Diderot'nun ölümünden bir iki ay önce dünyaya gözlerini kapadığını sanıyoruz. Bn. de Vandeul'ün dediğine inanılırsa, Diderot onu sık sık görüyor ve acı acı ağlıyordu.

KATERİNA'NIN YARDIMI

Gene Bn. de Vandeul'ün dediğine göre, 1761'de Diderot, kızına çeyiz yapmak kaygusuyla kitaplığını satmayı düşündü. O sırada İmparatoriçe II. Katerina'nın Fransa'daki temsilcisi prens Galitzin idi. Grimm ona Diderot'nun düşüncesinden söz açtı. Prens, Katerina'nın **Ansiklopedi** ile yazarına ilgi duyduğunu biliyordu. Zaten, İmparatoriçe de onu **Ansiklopedi**'yi tamamlaması için Rusya'ya çağırmıştı. Orada istediği gibi çalışabilecek ve yayınlar yapabilecekti. Galitzin, Diderot'nun niyetini Katerina'ya bildirdi. İmparatoriçe hemen cömertçe bir davranışta bulundu: Bütün kitapları 15 bin liraya satın aldı. O çağda bü-

yük bir paraydı bu. Kitaplığa bakmak görevini de Diderot'ya verdi. Bunun için yazara yılda 1000 lira ücret bağladı. Beklenmeyen bir nimetti bu. Dahası var: Ücret henüz ödenmemişti. Elçi bunu öğrenince Katerina'ya haber iletti. Çarice kötü olasılıkları göz önünde tutarak, elli yıllık ücretinin tutarı olan 50.000 lirayı şimdiden ödemeye karar verdi. Bu para, Diderot'ya belirli bir refah sağladı.

İmparatoriçenin bu armağanı kızı Marie Angélique Diderot'nun evlenmesini kolaylaştırdı. 9 Eylül 1772'de, Diderot'nun uzun zamandan beri tanıdığı, Langres'li bir ailenin oğlu olan Caroillon de Vandeul ile nikâhlandı. 1773'te küçük yaşta ölen bir kızı ve 1775'te Denis Simon adında bir oğlu oldu. Diderot torununu dizleri üzerinde salladı.

Katerina, ona bir iyilik daha yaptı: Diderot hiç geziye çıkmamıştı. Duyduğu gönül borcu dolayısıyla Rusya'ya gitmeyi, Çarice'yi görmeyi ve yüksek sesle teşekkürlerini sunmayı istiyordu. **Ansiklopedi** bitmişti. Sophie Volland'a olan düşkünlüğü azalmıştı. Onun için 1773'te Saint Petersburg'da olmak istedi. Grimm Berlin'deydi ve arkadaşını II. Frederik'e tanıştırmayı kuruyordu. Prens ve Prenses Galitzin Hollanda'dan geçerken onu karşılayacaklardı. Petersburg'da, Büyük Petro'nun at üstünde bir heykeli yapmaya çalışan dostu Falconet'nin evinde kalacağını hesaplıyordu. Berlin'de durmadan Petersburg'a geçti. Fakat, acı bir hayal kırıklığına uğradı: Arkadaşı Falconet bir bahane uydurarak onu konukluğa kabul etmedi. Bunun üzerine, Prens Narişkin filozofu konağına çağırdı.

Her şeyini, töreye uymayan giysilerini, konuşurken yaptığı yersiz hareketleri, bayağılığa kaçan teklifsizliğini, gaflarını, hatta ahlâk, toplum ve politikayla ilgili telkinlerini hoş gören II. Katerina 60 yaşındaki Diderot'yu Ermitage Sarayı'nda içtenlikle kabul etti. Diderot, Saint Petersburg'da tasarladığından çok kaldı. Ancak 1774'te değerli armağanlar ve önemli siparişlerle yüklü olarak oradan ayrılabilirdi. Hollanda'dan geçerken Katerina'nın Rusya'da oluşturduğu kurumlarca planını bastıracaktı. Ayrıca

Rus Üniversitelerinin düzenlenmesi konusunda bir program yapmaya söz vermişti. İmparatoriçe **Ansiklopedi**'nin bütün tatsızlıklardan, örneğin tumturaklı sözlerden, yanlışlardan, fazlalıklardan temizlenmiş ve hafifletilmiş yeni bir basımını desteklemeyi ve masraflarını karşılamayı önerdi. Diderot, yaşamının son yıllarını bu işe ayırmaktan sevinç duyacağını bildirdi. Diderot'yu, içinde yatabileceği «ingiliz biçimi» bir araba ile sağ salim götürmesi için yanına bir subay verildi. Ağlayarak ayrıldı. Katerina parmağında taşıdığı bir yüzüğü de ona armağan edince çok duygulandı.

DÖNÜŞ

Oldukça tehlikeli kazalardan sonra, La Haye'e varınca, bir süre dostları Galitzin'lerde kaldı. İmparatoriçe'nin okullarıyla ilgili yayınlara ve basımlara bakış görüş etti. Sonra, Paris'e karısının yanına döndü. Yaşlı bir dostuymuş gibi ona La Haye'den mektupla tasarılarını bildirmişti. Yazık ki bu tasarıları gerçekleştiremedi. Yeni bir **Ansiklopedi** düşüncesinden de vazgeçti. Çünkü siyasal hava iyice değişmişti. XVI. Louis kral olmuştu. Turgot, Sartine, Malesherbes ve ardından Necker iktidara gelmişler, günün sözü geçen büyükleri olmuşlardı. Diderot da artık durulmuş uysallaşmıştı. Kendini yorgun duyuyordu. Öyleyken, Volland ailesiyle görüşmekten geri kalmıyordu. Bir süre Bn. de Meaux'nun kızı Bn. de Prunevaux'ya tutuldu. Grimm'e yazdığı mektuplar yaşlı âşığın kısıncık sevgisini apaçık ortaya koymaktadır.

Bir ara, eserlerini bastırmayı düşündü. Fakat bütün eski kâğıtları yeniden gözden geçirmek canını sıktı. Eu işi, ölümünden sonra uğraşması için Naigeon'a bıraktı. İkide bir Sevres'e giderek kır havası alıyordu. Çevresindeki insanların çökmekte olduğunu görüyordu, eskiden o kadar canlı ve o kadar sevinçli olan dostlarının döküntüleriydi bunlar. 1776'da, kendisine vaktiyle güzel bir sabahlık ve koltuk vermiş olan Bn. Groffrin dünyadan göç-

tü. 1778'de, yüzünü görmemekle birlikte, uzun süre mektuplaştığı Voltaire yaşama gözlerini yumdu. Aynı yıl Rousseau'nun acıklı sonunu öğrendi. Grimm ve d'Holbach hasta idiler. 1783'te d'Alembert'le Bn. d'Epinay sönüp gittiler. Kendisi de günden güne eriyordu.

HASTALIK VE ÖLÜM

1784 Şubatında kan tükürdü. Grimm, Katerinaya haber saldı. Diderot'nun Taranne sokağındaki 5 katlı evi tırmanmasına gerek kalmadı. İmparatoriçe, Richelieu sokağında ona uygun bir konak kiraladı. Binaya daha yerleşmeden, akciğerleri iltihap topladı. Arkasından inme indi. Derken Sevres'deki evde iyileşir gibi oldu. Temmuz ayında Richelieu sokağına taşındılar. 29 Temmuzda konuklarını kabul etti. Ertesi gün her zamanki gibi ayağa kalktı. Yemeklerini yemeye başladı. Önüne meyve koydular. «Kiraz kompostosundan almak için dirseğini masaya dayadı. Tam o sırada hafifçe öksürdü. Bn. Diderot bir şey sordu, cevap alamadı. Başını kaldırdı. Kocasını ölmüş-tü.»

Yoksul ve tanrısız Diderot, damadının yardımıyla Saint-Roche Kilisesi'nde yapılan görkemli bir dinsel törenle 1 Ağustos 1784'te gömüldü.

KİŞİLİĞİ

Kuşku yok ki Fransız Devriminin hazırlanmasına üç filozof çok yardım etmiştir: Voltaire, Rousseau ve Diderot. Gerçi üçü de bu yolda çok acı çektiler. Ama hiçbirinin durumu öbürüne benzemiyordu. Voltaire çabucak kızan alaycı bir insandı; güzel söz söylemek zevkinden kendini alamazdı; yanlışlığa düşen kimseleri hiç bağışlamazdı; yükselişle kendisine gölge eden birisi çıkarsa onu suçlu sayar, çekemezdi. Rousseau hasta denecek kadar gururlu bir paranoyaktı; her yerde haksızlığa uğradığını sanırdı, o ülke senin bu ülke benim dolaşır durur-

du; kim olursa olsun, kendisine iyilik eden herkesi bir düşman gibi görürdü. Diderot'ya gelince, o bambaşkaydı. Açgözlüydü, tutkulu ve coşkuluydu. Dostu olduğuna inandığı kimseler karşısında —bunlar her zaman ona dost olmasalar da— coşardı. Gücünü yitirdiği yaşlılık günlerinde bile tapındığı kadınların alımlılığı ve güzelliği karşısında, bilim ve gerçek karşısında, her çeşidiyle sanat karşısında, özellikle erdem karşısında —onu uygulayacak gücü olmasa da— coşkuya kapılırdı; tutkundu bunlara. İyilik etmeyi severdi. Bu yolda bol bol öğüt verir önerilerde bulunur, tatlı diller döker, çıkarını düşünmeksizin iyilik yapardı. Yargılarında aşırı giderdi. İhtiyatsızdı. Cömertlikte çılgınlığa varırdı. Bütün bu özelliklerinden ötürü sömürülürdü. Bunu da bilmez değildi, öyleyken kızmaz, sesini çıkarmazdı. Bu, onun büyüklüğünün belirtilerinden biri ve yaşamındaki mutsuzluklardan bazılarının görünür sebebiydi. Düşüncelerine katılmadığı zaman bile insanın ona aşırı yakınlık duyması da bundandı.

Diderot, hayatının belli başlı olaylarını anlatırken de gördüğümüz gibi, **Ansiklopedi**'nin, yani XVIII. yüzyıl Fransa'sının değil yalnız en güzel, aynı zamanda en karakteristik eserinin de kurucusudur. Nitekim, «düzenleyen ve yayımlayan» kişi olarak eserin başında onun adı geçmektedir.

DİDEROT'NUN İKİ AMACI

Diderot'nun kafasında iki amaç vardı: Bunlardan biri açık ve belli, öbürü ise gizli ve örtülü idi. **Ansiklopedi**'nin tanıtma yazısında birinci amaç açıklanır. İkinci amaç ise, hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde mektuplarında ortaya konur:

Tanıtma yazısını inceleyelim. Yazı, Diderot'nun **Ansiklopedi**'ye vermek istediği özelliği bize göstermektedir: «Yukarda belirtilen bütün bu şeylerden ötürü, diye yazıyor Diderot, duyurduğumuz eserde bilimlerle sanatları şöyle anlattık: Hazırlayıcı bilgiler sunmaktan kaçındık, her madde üstüne öğrenilmesi gereken önemli noktaları belirttik, yazıların birbirini açıklamasına çalıştık, böylece dizin (fihrist) güçlüğünün konuyu karıştırmamasını önledik. Bundan dolayı bu eserin, kendi alanı dışında, bü-

tün alanlarda meslekten yetişme bir bilgin için kitaplık yerini tutacağını, başlangıç kitaplarını tamamlayacağını, nâs-nelerin ilkelerini geliştireceğini ve ilişkilerini göstereceğini, insan bilgisinin sağlamlaşmasına ve ilerlemesine yardım edeceğini, gerçek bilginlerin, seçkin sanatçıların, yetişkin heveslilerin sayısını artırarak topluma yeni yararlar sağlayacağını sanıyoruz.»

Yazarın açıkladığı bu amaçtan, basımcı görkemli bir anıt oluşturdu. Fakat Diderot'nun bir de gizli amacı vardı: **Ansiklopedi**'nin batıl inançlara, dinin getirdiği baskılara ve doğurduğu kötülöklere, siyasal haksızlıklara, kısacası çağındaki toplumu adaletsiz ve düşkün kılan her şeye karşı kesin bir silâh olmasını istiyordu. Elbette, bir ansiklopedik sözlükte yerleşmiş önyargılara doğrudan doğruya saldırılamazdı. Ama onlar ustaca yıpratılabilir, hırpalanabilirdi. Bunun için, bir yazıdan (maddeden) öbürüne göndermeler yapmak gerekiyordu. Bu göndermeler ««açıkça sataşmayı göze alamıyacağı birtakım ilkelerle gizlice çatıacak, gülünç kanıları sarsacak, tartaklayacak, yıkaçaktı.» Üstelik, akıllı okurlar bunu sezince hiç tedirgin olmayacaklardı. «Böylece, çamurdan köşkler çökecek, yarsız toz bulutları dağılacak»tı. Diderot, Voltarie'e şöyle yazıyor: «İşte parolamız: Çürük inançlara softalara, yobazlara, cahillere, kaçıklara, kötölere ve zorbalara aman yok! Filozofa neden 'işe yaramaz kişi' denilsin? Neden, yalanın şehitleri olsun da doğru hep korkaklarca salık verilsin? Müritlerin yarattığı birlik hoşuma gidiyor. Kötülediğimiz şeylerin hıncı ile aşağılanma birleştirmiş onları. Doğruluk aşkı, hayırseverlik duygusu ve onların Üçleme' sinden (trinité) daha değerli olması gereken iyilik, dürüstlük, güzellik zevki de sizleri birleştirebilir.»

Güzel bir düş doğrusu! Bu düşte, yukarda belirttiğimiz güçlükler karşısında Diderot'nun direnişi dile geliyor.

Fakat bu direniş hiç de üzüntüsüz geçmedi. Diderot 25 Temmuz 1765'te Mile Volland'a bunu açıklıyor: «**Ansiklopedi**'yi sekiz on gün sonra bitireceğim. Böylece, beni yirmi yıldan beri uğraştıran, öyleyken servetime pek bir

şey eklemiyen, üstelik birçok kez yurdundan ayrılmak ya da özgürlüğümü yitirmek tehlikesiyle karşılaştıran ve daha yararlı, daha onurlu bir biçimde geçirebileceğim bir yaşamı eritip tüketen bu girişimin sonucunu artık göreceğim.»

Bu açıklama tümüyle gerçektir ve çağdaşlarından hiç kimse —en gözüpekleri bile— kendi düşüncesini ondan daha iyi temsil etmemiştir.

FİLOZOFLUĞU

Öyleyse, Diderot'nun edebiyatçı, değil de filozof sayılması neden ileri geliyor? Şundan: Duygularına kapılan bir mantıkçı olmayışından. Hoşgörüden yoksun bir dogmatik olmayışından. Taşkın, evrensel bir zekâ oluşundan.

Diderot, bu bakımdan eşsizdir, üstüne yoktur. **Rameau'nun Yeğeni'**nde, o günlerde nezaket ve zerafetin merkezi olan Palais-Royal'ı gözlerimizin önüne serer: Süslü ve can sıkıcı kadınlar; onların peşine takılan kışkırtılmış gençler. Neden sonra kendinden az buçuk söz açar. Bu gençler için ardından koştukları yosmalar ne ise, onun için de düşünceler odur: «Düşüncelerim benim orospularımdır.» diye yazar. Gerçekten de öyledir: Hangisi olursa olsun, düşüncelerin, Diderot için tuhaf bir alımı vardır. Yeni ve gerçek bir düşünce görmeyiversin, hemen ona doğru koşar. Onunla sarhoş olur. Düşüncelerin kulu kölesidir. Öyleyken uçarılığı da elden bırakmaz: Esmer düşünceden sonra sarışın düşünceye, sarışın düşünceden sonra pembe düşünceye kapılır. Düşünceler kolayca baştan çıkarır onu. İspatlarla, kanıtlarla pek uğraşmaz. Coşkuyla bir düşünceden ötekine geçer. Artık kendisine değerli görünmeyen şeyi bırakır, bırakmayı öğütler. Bundan ötürüdür ki, **Doğanın Yorumlanması Üstüne Düşünceler** adlı eserinin ünlü tanıtma yazısında şunları söyler: «Genç adam, al ve oku... Amacım, öğretmekten çok eğitmek seni. Onun için, düşüncelerimi benimsemişsin

ya da benimsememişsin, hiç önemi yok. Düşüncelerim ilgini çeksın yeter.»

Oysa, düşünceleri okuru hemen kavrar. Aykırı düşüncelerinin atılganlığıyla olduğu kadar gerçekliğiyle de onu kendine çeker. Düşünceler... Bilim üzerine düşünceler, var olan ve olması gereken şeyler üzerine düşünceler, tanrı ve din üzerine düşünceler, doğa ve gizli güçleri üzerine düşünceler, insan üzerine düşünceler, görüşlerin ve duyguların mekanizması üzerine düşünceler, kurulu olan ve olması gereken ahlâk üzerine düşünceler, siyaset ile eğitim üzerine ve onlarda yapılacak zorunlu reformlar üzerine düşünceler, sanat üzerine ve onun düzenleniş ve yargılanması üzerine düşünceler... Olağanüstü bir coşkunluk, arasıra aşırı, ama çoğunlukla güçlü ve etkili bir belâgat, gürültücü ve çoğunca açık, aykırı düşünceler. Öyle ki, hiçbir şey onlardan bazıları kadar sarsıcı ve dokunaklı olamaz.

Bu düşüncelerin başlıca tezlerini ve dayanaklarını belirtmeye çalışalım.

BİLİMLER

Diderot'nun bilim karşısındaki davranışı Bacon, Newton ve Buffon'un davranışına dayanır.

Diderot matematiği pek sever. Matematikle uğraşır. Aklın mantık yoluyla eğitimsel konusunda matematikten çok yararlanılacağına inanır. Matematikçileri zihni daraltmak ve baskı altında tutmakla suçlayanlara karşı çıkar, onları savunur. Ama bunu bir çeşit tapınmaya çevirmez.

Matematiğin gerekirliği, yararlığı söz götürmez. Nitekim, belirli gözlemlerin yapılmasında matematikten yararlanır. Matematik, bir varsayımın sonuçlarını keskinlikle önceden görmeyi, onu olaylarla karşılaştırarak doğrulamayı ve eğer onlara uyuyorsa, bundan uygulamada yararlanmayı sağlar. Bu bakımdan, matematik bilgilerimizin ve sanayimizin gelişmesi için övülmeye değer bir araçtır.

Bununla birlikte, tek başına alınırsa, matematik —Buffon'un da dokunduğu gibi— bir oyunun bütün özelliklerini taşır. Matematikte her şey anlaşmalıdır. İnsan nasıl ki satranç oyununda şah, vezir, fil, kale ve piyonların hareketiyle ilgili kurallara uyarsa, matematikte de istenilen tanımlara, belit (axiome) ve kanıtlara (postulat) uyar. Nasıl ki bu kurallar bir kez kabul edilince, doğru oynamak için onları uygulamak yetiyorsa, iyi bir matematikçi olmak için de sözü geçen verilerin çiğnenmemesine dikkat ederek sonuçlar çıkarmak yeter.

Katkısız matamatikçileri tutan Diderot, onların gitgide değer kazanacaklarını umar. Nitekim, halk bunu seziyor: Bizi burada gerçekten ilgilendiren; bir yandan doğanın uyduğu yasaları belirlemek, öbür yandan da bir takım ahlâk ve ruhbilim önermeleri (kaziyeleri) ortaya koymaktır. Çünkü bu önermelerin kuruluşu; bireyleri ve halkları yöneten belirli bir idarenin dayandığı kuralların doğruluğunu gösterecektir.

Güzel ama, bu konularla ilgili ve gerekli bilgileri nasıl, hangi yöntemle elde edeceğiz? Elbette, Descartes ile tilmizlerinin matematik yöntemine bağlı kimselerce uygulanan deneyöncesi (a priori) usavurma yoluyla değil. Burada izlenmesi gereken yol, Newton'un verdiği örnektir: Yaşantının, gerçeğin önümüze koyduğu şeyi gözlemek, onu anlamak için gerekli düşünceleri bulmaya ya da kurmaya çalışmak, bu düşünceleri kılı kırk yaran bir denemeyle doğrulamak. İçinde yaşadığımız dünyayı tanımak ve ancak bu dünyada varolduğumuzu bilmek, varolmamayı istemeye hakkımız olmadığını anlamak için yapacak başka bir şey yoktur. Olgulardan (vakalardan) düşüncelere gitmeyi, sonra da onların değerini yoklamak için, düşüncelerden olgulara inmeyi öğrenelim: İşte verimli olan tek yöntem budur...

«Belli başlı üç aracımız var: Doğanın gözlenmesi (incelenmesi), düşünme ve deneme. Gözlem, olguları toplar, düşünme onları düzenler, deneme ise düzenlemenin sonuçlarını araştırır. Bunun için, doğayı gözlemenin sürekli,

düşünmenin derin, denemenin ise tam olması gerekir. Çünkü bu araçların birleştiği az görülür.» Bundan ötürü, bilgin, hareketlerinde tedbirli ve yargılarında ihtiyatlı olmak zorundadır.

Birtakım konular var ki üzerinde hiçbir şey bilmiyoruz, bilemiyoruz. Bu konulardaki aşırı bilgisizliğimizi görmeyi ve sıkılmadan belirtmeyi öğrenelim. Gene öyle birtakım konular var ki, tümüyle araştıramasak bile, az çok önemli olasılıklara (ihtimallere) varabiliyoruz. Ama bunların da yalnızca birer ihtimal olduklarını ve kesinlikten uzak kaldıklarını bilelim. Onun için de, kaba onaylardan ve yanlışlarla dolu deneyöncesi yargılardan kaçınalım. Geçmişin akılcı felsefesi «olanakları şöyle bir tartar, düşüncesini belirtir ve çabucak karar verir. Güvenle şöyle der: «Işık parçalanamaz.» Deneyci felsefe bu sözü dinler ve yüzyıllar boyunca onun karşısında susar. Sonra birden prizmayı görür ve der ki: «Işık parçalanır.» İşte, sık sık rastladığımız, ders alınacak bir hikâye...

Araştırma araçlarımızın yoksulluğunu gösteren böyle bir olay karşısında şaşmamak elde değil: «Anlağın (müdrikenin) önyargıları, duyunun kararsızlıkları, belleğin (hafızanın) sınırları, araçların ise eksikleri var. Olaylar sonsuz, sebepler gizli, görünüşler ise geçici...» Buna karşılık, elimizde yavaş yürüyen bir denemeden, sınırlı bir düşünmeden başka araç yok.

Çalışırken bu gerçeği gözden uzak tutmayalım. Onu zorunlu sayalım. İhtiyat ve sabırdan ayrılmayalım. «İyi bir gözlemin yüz kuramdan (nazariyeden) daha değerli» olduğunu unutmayalım. Böyle yapmakla, her şeyi çözmesek bile, iyi şeyler bulmak ve gerçekteki yalnız bilinmeyen değil, özellikle bilinemeyen şeyler karşısında da şaşırmadan düşünmek şansımızı artırmış oluruz...

DİNLER

Diderot, bilimlerle ilgili ilkel bir pozitivizmle dolu kuramlarda olduğu kadar, dinsel konularda da mutlak bir

dille konuşur. **Ansiklopedi**'nin yazarları arasında, yalnızca Rousseau'nun doğal din görüşüne bağlanan birkaç keşifle birçok kişi yoktu, tanrıya inanmadığını bildiren önemli bir topluluk da vardı. Diderot da bu uzlaşmaz savaş taburuna katılmıştı. İlginç bir durum, doğrusu: Çünkü, Diderot tanrıtanımazlığa birdenbire gelmedi, bunun için birtakım aşamalardan geçti. Önceleri dindar ailesi onu papaz olsun diye kilise adamlarına teslim etti. Sonraları katolik inancından ayrıldı. Bir süre, gerçeği, doğal dinin dogmalarında bulduğunu sandı. Fakat onda da aynı kuşku özelliği görmekte gecikmedi. Bunun üzerine, dostu d'Holbach'inki kadar açık bir tanrıtanımazlığı benimsedi. D'Holbach **Doğa Düzeni** (Systeme de la nature) adlı eserinde şöyle yazmıştı: «Tanrı düşüncesi insan türünün ortaklaşa bir yanılgısıdır.» Diderot da aynı görüşe katılır.

Acaba, hangi sebeplerle Diderot böyle bir kaniya vardı?

İşte, Diderot'nun geleneksel Hristiyanlıktan uzaklaşmasına yol açan başlıca sebepler:

Diderot önce şunu tesbit ediyor: Her insanın dini yalnızca filân tarihte falan ülkede doğuşundan gelme bir rastlantıya bağlıdır. Birtakım dinlerin gökten indiklerine inanılır. Oysa, onlar hem birbirine uymaz, hem de birbirini dinsizlikle suçlar ve mahkûm ederler. Herkes elini vicdanına koyarak sorsun: Acaba, başka bir çağda ve başka bir ülkede doğsaydı hangi dine, hangi tanrıya inanacaktı? Jupiter'e, Odin'e ya da Allah'a inanmıyacak mıydı? «Her yerde dinsizlikten yakınıldığını duyuyorum. Asya'da Hristiyan, Avrupa'da Müslümana, Londra'da papacıya, Paris'te Calvin'ciye, Saint-Jacques sokağının üstünde Janseniste'e, Saint Medar mahallesinin aşağısında Moliniste'e dinsiz deniyor. Öyleyse, kimdir dinsiz olan? Herkes mi, yoksa hiç kimse mi?»

Fakat Hristiyanlar karşı çıkıyorlar buna. Onların dini başka dinlerle bir tutulamamış. Hristiyanlık kutsal kitapların değerli ve çürütülemez otoritesi üstüne kurul-

muşmuş. Öyle de olsa, Diderot bu kitapların değerine pek az inanır. Bunu da açıklamaktan çekinmez.

Diderot'ya göre, «Her zaman ve her yerde bütün insanları ilgilendiren gerçek bir din ölümsüz, evrensel ve apaçık olmak zorundadır. Fakat, hiçbir din bu üç özelliği birlikte taşıyor. Böylece bütün dinlerin yanlışlığı üst üste üç kez ortaya çıkmış oluyor.»

Hristiyanlık için pek önemli ve korkulu bir gözlemdir bu. Hristiyanlık bütün insanlara mı vahiy oldu? Eski çağ onu tanımadığına göre, hayır! Her zaman için mi nazil oldu? İsa belirli bir zamanda ortaya çıktığına göre, hayır! Hristiyanlığın dogmaları göz kamaştırıcı bir açıklıkla mı ortaya konmuştur? İlk günah dogmasına bağlı efsaneler düşünülürse, hayır! Âdem babalarının günahı yüzünden bütün insanların suçlandırılması ve bilmediği bir suçtan ötürü vaftizden önce ölen bir çocuğun cehenneme gönderilmesi haklı görülebilir mi? İnsan, elini vicdanına koyarak cevap verirse, hayır!

Öyleyken diretirler: «Kutsal kitapların ilettiği şeylere inanmak zorundayız.» derler. Hani, bu eski metinler gerçekten tanrısal özellikler taşıyalardı onlara hak verirdik. Ne yapalım ki yok böyle bir özellikleri. Çünkü: 1) Biçimce öylesine kötüdürler ki, bir yüce Tanrı tarafından, elimize ulaştıkları gibi yazdırılmış olmaları olanaksızdır. 2) Bir sürü mucizeden dem vurulur. «Grek ve Roma tarihi de birçok mucizelerden söz açar; ama biz bunlara inanılmayacağını biliriz.» Hristiyanlığın mucizelerine neden onlardan daha çok güvenelim? «Bir olay gerçeğe ne kadar az benzerse tarihsel bir dayanak olma gücünü ve değerini de o kadar çok yitirir.» Nitekim, Josué'nin güneşi durdurmasını ya da eşeğinin çene kemiği ile silâhlanan Samson'un olağanüstü serüvenlerini okuyunca bu gerçeği hatırlarız. 3) Devam edelim: Kutsal kitaplarda, yazarlarının su götürmez bilgisizliğini ortaya koyan, astronomi, coğrafya, tarih ve doğa bilimlerindeki bilgisizliğini gösteren yığınla parça var! Bunları her şeyi bilen bir yaratıcının yazdığına nasıl inanılabilir? 4) Kut-

sal kitaplar, birbirleriyle de sürekli uyumsuzluk içindedir. Örneğin soyağaçları (şecereler) arasında, İsa'nın yaşamını anlatan parçalar arasında, verilen öğütler arasında, hatta zorla kabul ettirilen kurallar arasında sık sık uyumsuzluklara rastlıyoruz. Bunlardan en önemlisi şudur: Tanrının geçici olan bir yasayı resmen yayınlaması ve daha âdil olmak için sonradan bu yasayı değil yalnızca değiştirmek, toptan kaldırmak ve yerine tümüyle ona aykırı bir başkasını koymak zorunda kalması olası mıdır? 5) Dahası var: İnanmayan birine bir dinsel metinler külliyyatı verelim. Aklına ne kadar çok soru gelecek ve bunlara ne kadar güvenilmez cevaplar alacaktır! Peki ama, bu külliyyat her zaman aynı değil miydi? Oyleyse, birkaç yüz yıldır bu külliyyatın gitgide incelenmesi nedendir? Niçin ondan, böyle kısaltılmış bir eser ortaya çıktı? Öyleyse, niçin, şu elyazmasının verdiği dersleri öbürününkine yeğ tutalım? Bu metinler kopya edenlerin yanlışları ve sapıtmışlar (rafiziler) ile beceriksiz yorumcuların yaptığı değişiklikler dolayısıyla bozulmuş değil midir? Buna karşılık olarak bize şöyle diyorlar: Bunlardan, yalnızca kilisenin inanamamızı önerdiklerine inanınız! İyi ama, «kutsallığının gerekçesini göstermedikçe ne diye kilisenin kararlarına inanalım?» 6) Ne tuhaf Tanrıdır ki, Yehuda dünyanın iyi olmasını isteyince, onun dileklerini gerçekleştirmedi. Ne tuhaf kullardır ki keşişler başlarına bunca belâ getirmişler? «Çıkarlar keşişleri doğurdu, keşişler önyargıları doğurdu, önyargılar savaşları doğurdu. Onun için, önyargılar var oldukça savaşlar, keşişler var oldukça önyargılar ve çıkarlar varoldukça da keşişler eksik olmayacaktır.»

Temleri Spinoza ile Boyle'den alınan bu itirazlar, XVIII. yüzyılın bütün özgür kafalı düşünürlerince geliştiriildi.

Acaba, niçin, Voltaire ve Rousseau gibi, Diderot da doğa dinine bağlanıp kalmadı? Bunu denedi, hattâ 1747'de **Doğal Dinin Yeterliği** adında küçük bir eser de kaleme aldı. Bu esercikte şu tezi savunuyordu: Tanrının var-

lığı, ruhun ölmezliği, insanın özgürlüğü, ahlâksal vicdanın kutsallığı gibi dogmalarıyla doğa dini, «temel gerçekleri tanıtabilecek» ve bizi «önemli ödevlerimizi yapmaya» götürebilecek yeterliktedir. Gökten inmiş dinler ise, doğal dine birtakım yararsız saçmalıklar» eklemekten öte bir şey yapmazlar. Doğal din evrensel ve değişmezdir. Öbür dinlere canlılığını veren de odur. Bu bakımdan, «Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar yoldan çıkmış doğalcılardır» denebilir. Diderot bu görüşünü değiştirmekte gecikmedi. **Filozofça Düşünceler**'den (Pensées Philosophiques) başlayarak, tanrıtanımazlığa yöneldi, ona dayanaklar aramaya koyuldu. Ama bulduğu kanıtlar henüz inandırıcı değildi...

VARLIK VE YARADILIŞ

Eserde tanrısız şöyle der: «Dünyanın ölümsüzlüğü, bir yaratıcı ruhun ölümsüzlüğünü tasarlamaya elverişli değildir.» Bu sözden sonra şunu ekler: Evrendeki hareketin kaynağını bulamıyorum, ama «bu güçlüğü, aklımın almadığı düşsel, uydurma bir yaratıcının varlığıyla gidermeyi de gülünç buluyorum.» Diderot şunu da görür: Gerçi dünyada harikalar eksik değil, ama «ahlâk düzeninde hüküm süren uyumsuzluklar yaratıcıyı yok ediyor.» Bütün bunlar insanı şaşırtır. Malpighi'nin buluşları Diderot'yu sarsar. Bunlara göre: Nerede canlı varlıklar kendiliğinden ortaya çıkarsa, orada birtakım tohumların önceden var olduğuna inanılır. Öte yandan, Diderot büyük sayılar yasasının önemini henüz bilmediğinden, evrenin şaşırtıcı düzenini salt bu yasayla açıklamaktan da çekinir.

Bununla birlikte, daha çok düşünmeye, doğal dinin kurallarından kuşkulanmaya başlar. Giderek, şuna varır: İncanın içimizde konuşan tanrının sesi olduğu yanlıştır. Çünkü, bu ses yere ve zamana göre durmadan değişir. Cinsel ahlakın geçirdiği değişmeler bunun örneğidir. Kişioğlunun bir küçük iradesi (iradei cüziyesi) olduğu da yanlıştır. Çünkü, herkes kendine özgü bazı yeteneklerle birlikte doğar. Maddî ve manevî bir çevreye düşer. Orada

bir bitki gibi yetişip serpilir. İnsanın bu dünyadaki anılarını öbür dünyaya götüreceği inancı yanlıştır. Çünkü, anılarımız bizimle başlar ve bizimle sona erer; onların bizimle birlikte yok olmayacağını tasarlamak boş bir kuruntudur. Daha kötüsü var: Yaratıcı kavramı aklımızda aykırıdır. Diderot, en çok beğendiği eserlerinden biri olan **D'Alembert'in Düşü'nde** bunu belirtir. Şöyle der: 1) Hem her yerde olan, hem de «hiçbir yerde bulunmayan»; 2) Hem yaygın olmayan, «hem de uzayı dolduran»; 3) «Hem maddeden aslıyla ayrılan, hem de onunla birleşen»; 4) «Hem maddeyi güden, harekete getiren, hem de kendisi hareket etmeyen»; 5) Hem maddeyi etkileyen, değiştiren, hem de —dolayısıyla— kendisi değişen birinin (Yaratıcının) varlığını kabul etmekten daha güç bir şey olamaz. Böyle bir varlık tanımadığımız gibi, onun üstüne en ufak bir bilgimiz de yoktur. Çünkü bu varlık çelişmelerle doludur, birbirini çürüten özelliklerle yüklüdür.

Baron d'Holbach bu görüşü, kendine göre iyice geliştirir.

Diderot bu kadarla kalmaz, daha da ileri gider. **Claude ile Neron'un Saltanatları Üstüne Deneme** adlı eserinin bir sayfasında özetle şöyle der: Ya dünya öncesiz ve sonrasızdır ya da değildir. Öncesiz ve sonrasızsa, Tanrıların gücü dışında bağımsız ve mutlak bir varlıktır. Değilse, yaratılmıştır. Yaratılmışsa, yaratılmazdan önce, ya tanrıların güç ve mutluluğunda bazı eksikler vardı, yani tanrılar mutsuzdu, dünyayı da bu yüzden yarattılar; ya da tanrıların hiçbir eksiği yoktu, dünyayı yalnızca yaratıkların iyiliği için meydana getirdiler. Gelgelelim, dünyanın yaratılmasındaki amaç, salt yaratıkların iyiliği ise, yeryüzünde kötülük neden yaşamaktadır? Neden dünyada iyinin ezildiği ve kötünün ezdiği görülmektedir? Bunun sebebi, ya tanrının güçsüzlüğüdür ya da kötü iradedir. Eğer sebep, güçsüzlük ise, demek ki kötülüğü önlemek olanaksızdır. Eğer sebep kötü irade ise, demek ki kötülüğe yol açılabilir ve bu, yapılmamıştır. Beceriksiz bir işçi ortaya kötü bir eser koyarsa hoş görülebilir, ama tanrılar böyle

bir eser meydana getirirlerse hoş karşılanamaz. Çünkü onların elinden çıkan her şey kusursuz, dört başı mamur olmak zorundadır. Eğer eserin tabiatı kusursuzluğa elvermiyorduyse, niçin yaratılmıştır? Niçin, değerli bir şey yapamamış olmanın utancını tanrılar boşu boşuna omuzlarına yüklenmişlerdir? İşte, bu çocukça soru yüzyıllarca en güçlü kafaları uğraştırdı durdu. Üstelik, bu kafalar o denli güçlü idiler ki, akla yatkın hiçbir cevap bulamadılar!

Aslı aranırsa, «yaratıcı» kavramı, «yuvarlık kare» kavramından daha kolay anlaşılır bir kavram değildir. Çünkü, uydurma bir kavramdır. Olanaksız bir varlık üstüne öne sürülmüş ve içinden çıkılmaz çelişkilerle dokunmuş bir kumaştır.

Gene de sorulabilir: 1) Böylesine inkârcı bir mutlakçılıkla hüküm yürütmek doğru mudur, ihtiyatlı bir davranış mıdır? 2) Bütün bunlara karşın, Voltaire'in de söylediği gibi, acaba doğada içtenlikli bir ruhu tanrısal bir elin izlerini görmeye zorlayacak şeyler yok mudur? Diderot bu iki güç soruya da cevap verilebileceğine inanıyor.

Tanrısız filozof Crudeli ile Bayan La Maréchale'in konuşması birinci soruyu ele alır. Crudeli'nin hırsızlık ve katillik yapmayışına şaşan La Maréchale, sorunu, Renan'ın daha sonra tanıatacağı terimler içinde ortaya koyar. Adsız ve belki de iyiliksever bir ulak ona bir pusula göndermiştir. Pusulada şu sözler yazılıdır: «Ya cehennem varsa!» La Maréchale'in itirazı aşağı yukarı budur. Crudeli, tanrının varlığını inkâr ettiği zaman ihtiyatlı mı davranıyor? Eğer yanılıyorsa, son söz Tanrının olacaktır. O vakit Crudeli günahlarının ve küfürlerinin hesabını nasıl verecektir? Crudeli bu soruyu çok ince bir biçimde cevaplandırır: Denizlerin ötesinde oturulabilir toprakların var olduğunu inkâr eden bir genç Meksikalı tasarlayalım. Okyanusun kıyısında bir gemide uyumaktadır. Uyurken dalgalar onu alıp götürüyor. Hiç görmediği uzak kıyıda uyanıyor. Karşısında heybetli bir ihtiyar görüyor. Crudeli

anlatıyor: «Delikanlı, nerede bulunduğunu ve kiminle tanıştığını sordu. İhtiyar: — Ben bu ülkenin hükümdarıyım, dedi. Delikanlı bunun üzerine yere kapandı. İhtiyar: — Kalkınız, dedi. Siz benim varlığımı inkâr ettiniz değil mi? — Evet. — İmparatorluğumun varlığını da? — Evet. — Sizi bağışlıyorum; çünkü ben insanın içini görürüm, yüreğinizden iyi niyetli olduğunuzu anladım; ama bunun dışındaki düşünce ve edimleriniz aynı biçimde suçsuz sayılmaz.» Ardından, ihtiyar, kulağından tutarak delikanlıya yaşamındaki bütün yanlışları hatırlattı. Genç Meksikalı her hatırlatışta başını eğiyor, pişmanlık getiriyor, af diliyordu. Şimdi, siz kendinizi bir an yaşlı adamın yerine koyun da bana ne yapacağınızı söyleyin, Bn. La Maréchale? Bu akılsız genci saçlarından yakalayarak kıyı boyunca sürüklemeyi miydiniz? —La Maréchale: Doğrusu, hayır!— Crudeli: Şu sevimli çocuklarınızdan biri, evden kaçarak bir sürü budalalıktan sonra bin pişman geri dönsaydı ne yapardınız? —La Maréchale: Onu karşılamaya koşardım, kavuşunca bağrıma basar ve yüzünü gözyaşlarıyla ıslatırdım. Elbette, babası böyle yumuşak davranmazdı. —Crudeli: Öyle de olsa, Bay Le Maréchale kaplan değildir. —La Maréchale: Kuşkusuz.— Crudeli: Belki önce biraz atıp tutacaktır, ama sonunda bağışlayacaktır. —La Maréchale: Evet. — Crudeli: Hele bu çocuğu meydana getirmeden önce, başına gelecekleri önceden bilseydi, yanlışlarından ötürü onu cezalandırmanın ne kendisine, ne suçluya, ne de kardeşlerine bir yararı dokunmayacağını anlardı. —La Maréchale: İhtiyar ile Bay Maréchale ayrı ayrı kişilerdir, birbirlerine benzemezler. —Crudeli: Bay Maréchale ihtiyardan daha mı iyidir demek istiyorsunuz? — La Maréchale: Hayır, değil!»

Diderot bu konuşmaları şöyle sonuçlandırıyor: Tanrıya inanmayan bir kimse, —eğer inancında içtenlikli ise ve imansızlık taslamıyorsa—, ölümden korkması gereksizdir. Ölüm, ya bilinç ve anıların toptan yitirilmesiyle birlikte yürür; bu halde, Epiküros'un söylediği gibi, bizce yok demektir. Ya da bizi alabildiğine iyi ve adil bir Tan-

rının katına çıkaracaktır. Böyle bir Tanrı bilir ki, bizi nasıl yaratmışsa öyleyiz, başka türlü olamayız. Bu durumda bizi nasıl suçlayabilir ve neyle mahkûm edebilir? Bizden ancak iki şey isteyecektir: İyi niyet ve temiz kalp. Öyleyse, akıl ve düşünce yoluyla tanrısızlığa varmış bir kimse hiçbir şeyden korkmamalıdır. Dirlik düzenlik içinde yaşayıp ölebilir.

Gelgelelim, burada bir başka sorun ortaya çıkıyor. Bunu Voltaire öne sürüyor: İnsan, çalışan bir saat görünce, onu yapan zeki bir saatçinin var olduğundan kuşku duymaz. Ulu ve büyüğü bir sanatçı tarafından kurulduğuna ve düzenlendiğine inanılmazsa, doğanın mekanizması nasıl açıklanabilir? Diderot, bir an bu sanatçinin varlığını kabul eder, ama yalnızca bir an. Çözülmemiş bir sürü sorunun yarattığı karanlık: İşte bir tanrının varlığına inanışı doğuran şey... Yoksa, maddenin varlığı ve onu kimildatan hareket, yıldızların doğuş ve batışını yöneten genel düzen, dünyadaki canlıların var oluşu, çeşitli bitki ve hayvan türlerinin kökeni, hayvanların duyarlık ve içgüdü, kişioğlunun ortaya koyduğu bilimler, güzel ve teknik sanatlar, insanlığın toplumsal, siyasal ve ahlâksal örgüsünü yaratan akıl ve düşüncenin oluşumu nasıl açıklanır? Yoksa, canlıların organlarının birbiriyle uyuşup birleştiği ve her tipin belli bir çevrede belli bir yaşam sürmek, belli yollarla türemek üzere yaratıldığı nasıl açıklanırdı? — İşte, bir yanda «takdir-i ilâhi» ile tanrının varlığına ve gücüne inananların, öbür yanda Demokritos, Epikuros ve Lucretius'un tilmizlerinin sık sık karşılaştıkları sorunlar...

Diderot bunlardan ancak sonunculara hak vermek gerektiğini kabul eder. Ama bunu da geleneksel Epikurosçulukla yetindiğinden ötürü değil, hayalgücünün kazanılmış bilimi aştığından ötürü kabul eder. Çünkü geniş imgelemi, ölümünden sonra kuvvetlendiği görülen olanak ve olasılıkları Diderot'ya gösteriyordu.

D'Alembert'in Düşü ve Körler Üzerine Mektup'un bazı parçaları bu konuda oldukça ilgi çekicidir.

Doğrusu, insanın zihnini karıştıran bir sorun da şudur: Hiç yoktan bir şey nasıl ortaya çıkıyor? Buna verilen cevap akla yatkın olmaktan uzaktır: Dünya öncesizdir. Peki ama, şu cevap daha mı inandırıcıdır: Dünya bir yaratıcının eseridir. Peki, ama bu yaratıcının varlığını nasıl açıklayacağız? Ya bu yaratıcının bir sebebi (yaratanı) olmadığını düşüneceğiz, o zaman her şeyi dönüp dolaşıp açıklanmadan kalan bir şeye bağlamak gerekecek; ya da yaratıcının bir sebebi (yaratanı) olduğunu kabul edeceğiz, o vakit de aynı güçlük yeniden karşımıza çıkacak. Böylece, hiçbir şey kazanılmamış, çözülmemiş, tersine karanlıklaştırılmış olacak. Çünkü maddenin varlığından pek eminiz, ama onu yaratabilecek ya da yaratmayı isteyecek bir ruhun varlığından hiç emin değiliz.

MADDE VE HAREKET

Peki, Diderot hareket üstüne ne diyor? Elbette, madde hareketsiz ve cansız sayılırsa, hareketin kaynağını bulmak güçleşir. O zaman, nasıl olup da maddenin bu hareketsizlikten sıyrılabildiği sorulur. Buna karşı, yeterince incelemeden, maddenin hareketsiz olduğu öne sürülür. Oysa maddenin —Newton'dan beri— incelenmesi bambaşka sonuçlar vermiştir. Maddenin hiçbir parçası yok ki bir çekim merkezi olmasın. Diderot bu konuda: «Filozoflar maddenin hareketsiz olduğunu nereden çıkarıyorlar, bilmiyorum? Maddenin hareketliliği apaçık ortadadır. Gerek cisimler, gerekse cisimlerin en küçük parçaları birbirlerini çekerler. Evrende her şey ya akış ve çabalayış durumundadır ya da hem akış (translation) hem de çabalayış durumundadır.» diye yazıyor ve ekliyor: «Bazı filozoflara göre cisimler hareketsiz ve kuvvetsizdir. Bu; fizik ve kimyaya aykırı yanlış bir görüştür. Aslında, madde hareket ve kuvvetle doludur.» Maddenin her molekülünün «kendine özgü bir doğası vardır, molekül etkin bir güçtür.» Maddenin birbirine benzemeyen türleri görülür. «Doğada sonsuz sayıda öğeye (unsura) rastlanır. Bun-

lardan herbiri, başkalığı dolayısıyla, doğuştan gelme değişmez, yokedilmez bir özel güçle yüklüdür. Cismin içindeki bu güç, cismin dışına da etkide bulunur. Bundan, hareket ya da evrendeki genel mayalanma meydana gelir.» Maddenin bir parçacığında üç türlü eylem kendini gösterir: «Ağırlık ya da çekme eylemi; suyun, ateşin, havanın, kükürdün doğasından gelen iç gücün eylemi ve bütün öbür moleküllerin bir parçacık üzerindeki eylemi.» Madde, kuvvet ve hareket birlikte yürürler. Bir bütündürler.

Ya, yaşamın kaynağı sorunu? Birtakım önyargılar bu sorunu karanlıklaştırmaktadır. Köpek ya da fil gibi canlı varlıklar, elbette, yeryüzünün herhangi bir noktasında kendiliğinden dünyaya gelmediler. Öyleyken biz, hayvanlarla bitkilerin her zaman var olduklarını ve oldukları gibi kaldıklarını sandığımız için bunu kavrayamıyoruz. Oysa, hiçbir şey bundan daha çok kuşkuya elverişli olamaz. Doğada her şey sürekli bir oluş ve değişme halindedir. Zamanla canlı türler de bu yasaya uymak zorunda kaldılar. Böylece, binlerce tür doğdu, fakat bunlardan ancak bir kesimi geride kaldı ve yaşayabildi. «Maddenin bütün eksik ve kusurlu birleşimleri ortadan silindiler, geriye, ancak gövde yapısında önemli çelişme taşımayanlar, kendi kendine yeterek yaşayabilenler kaldılar.» Nitekim, mikroskobun kullanılışı da bu tahmini destekliyor. Diderot, böylece, Naedham'ın gördüğüne benzeyen ve mikroskopla seçilen hayvancıkların suda kendiliğinden oluştuğunu açıklamış olmuyor mu? Voltaire bu hayvancıklara «yılan balıksılar» adını takmıştı. Ama bu, Diderot'nun haklı olmasına engel değil. «Siz, hayvanların başlangıçta da şimdiki gibi olduklarını sanıyorsunuz.» Oysa, bunun tersini kabul etmek gerekiyor. Güneş sönerse, bütün yaşam durur; yanarsa yaşam da yeniden doğar. Acaba o zaman yaşam eskisi gibi mi ortaya çıkar, yoksa başka biçimlere mi bürünür? Her ne olursa olsun, bu yaşam biçimleri (sağlam) olanlar yaşar. İşte, gördüklerimize benzeyen bitkilerle hayvanların da yaşadığı evren böyle meydana gelir.

DUYARLIK, BİLİNÇ VE DÜŞÜNCE

Artık geriye çözülmesi gereken üç sır kalıyor: Duyarlık, bilinç ve düşünce.

Her şeyden önce söz götürmeyen bir noktayı belirtelim: Bilinç (düşünce) yaşamı ile beyin yapısı arasında sıkı bir bağlantı vardır. «Denizdeki yükselme ve çekilmenin sebebinin ay olduğu nasıl isbat edilir? Ayın hareketindeki değişmelerle gel-gitteki değişmeler arasında görülen sıkı uygunlukla. Öyleyse, bedenimin durumuyla ruhumun (zekâmın, aklımın) durumu arasında bulduğumuz daha aşırı uygunluğa ne diyeceğiz? Ne denli ufak olursa olsun, uzuvlarımdan zihinsel edimlerime geçmeyen, onları etkilemeyen hangi değişiklik vardır? Bakıyorum, kötü uyuyunca kötü düşünüyorum; yediğimi iyi sindirmeyince, iyi düşünmüyorum; acı çekince, ruhum yoruluyor, bitkinleşiyor; üzüntüm dağılınca ruhum da eski gücüne kavuşuyor.» Demek ki, duyarlık, bilinç ve düşünce organlarımızın, bünyemizin yapısına bağlı. Eğer bunlardan birini açıklayabilirsek, öbürlerini de açıklayabiliriz.

Diderot, sonuç olarak, harekette olduğu gibi duyarlıkta da maddenin bütün öğelerinin ilk (ana) özelliğini görüyor. Her canlının her parçasında bu özelliği buluruz. Öyleyken, bir maden parçasının bir duyarlığı olduğunu söylemekten çekiniriz. Bu yanıltıcı, durgun duyarlığı etkin duyarlıktan ayıramayışımızdan ileri gelir. Elbette, durgun duyarlık görülen tepkilerle ortaya çıkmaz. Etkin duyarlık ise, tersine, görülen tepkilerle kendini belli eder. Öyleyse, madenlerde bir durgun duyarlık bulunduğunu neden kabul etmeyelim? Beslenebilselerdi belki, madenler de canlılar gibi etkin duyarlığı göstereceklerdi.

Her ne olursa olsun, bu sonuncu varsayım dolayısıyla, bilinç ve düşüncenin oluşumu daha az karanlık bir durum kazanmaktadır. İlkel de olsa, bir canlının her parçasının kendine özgü bir duyarlığı vardır. Asıl sorun, böyle bir duyarlığı olan çeşitli parçalardan oluşan birliğin

—yüksek hayvanlarda görüldüğü üzere— bir bilinç doğurup doğurmayacağını bilmektir. Buna önceleri «doğurmaz» diye cevap veriliyordu. Çünkü, iki şey birbirine karıştırılıyordu: Bitişiklik ile süreklilik. Belki, herbiri kendi başına duyan değişik öğeleri bitiştirirseniz, birleşik bir bilincin hayvancıl duyarlığını elde edemezsiniz, ama, bu öğelerin bitişikliği bir süreklilik kazanırsa, acaba o zaman da sonuç aynı mı olur? Cıvayı avucumuzda yoğurunca gördüğümüz parçalanma olayı buna güzel bir örnektir. Her cıva damlacığı küre biçimindedir ve yanındakinden bağımsızdır. Fakat damlacıklar birbirine dokununca, hemen karışıp kaynaşır ve bir tek damlaya dönüşürler. Hayvanların bilinçlerinin oluşumunda da buna benzer bir şeyin etkisi olsa gerektir. Gerçi Diderot'nun konuşturduğu d'Alembert bunu ancak düşte anlıyor. Ama bu düş gerçek de olabilir.

Hakçası, düşündürücü bir tez, önbilicilere özgü bir görüş. Bu görüş, sonradan, bitki ve hayvan dokusuyla ilgili hücre kuramını doğuracaktır. Leibniz bizi bağımsız monade'lardan kurulu, arı hevengine benzeyen canlılar tasarlamaya çağırmıştı. Diderot hiç de Leibniz'ci değildir. Ama onun gözünde de «hevenk» deyimi arıların örgütünü çok iyi temsil eder. Hevengin her parçası canlıdır, kendine göre bir hayat yaşar, kendine göre bir duyarlık taşır. Bununla birlikte, parçalar birbirine sıkıdan sıkıya bağlanmışlardır. Öyle ki, bunlardan birine yapılan etki, doğrudan doğruya ya da dolayısıyla, hemen öbürlerine de geçer. Bütün hevengi bir sarsıntıdır kaplar. Bu sarsıntı hayvancıklarda bilincin durumlarını, duygusal itmeleri, zihinsel işlemleri ve en sonunda hareketleri belirler. Diderot'ya göre bu, «Çok hareketli moleküllerden kurulmuş bir düzen, küçük canlı kuvvetlerden örülmüş bir zincir, karmaşık bir doku, bir çeşit hayvan kümesidir.»

Bu görüşün doğruluğunu bir embriyonun incelenmesi pek iyi gösterir. Embriyon başlangıçta ananın yumurtalıklarında bulunan bayağı bir tohumdur. Erkek tohum onunla birleşerek döl aşılar. Bundan, embriyonun ilk kütlesi

oluşur. Bu kütlenin çevresinde birçok lifler serpilip gelişir. Liflerden kimi falan görevi, kimi de filan görevi yapmaya elverişlidirler. Türlerle göre birbirinden ayrı yığınlar meydana getirirler. Eğer insanda bu liflerden bazıları eksikse çocuk kötürüm, kör, sağır ya da dilsiz doğar. Liflerden bazıları kötüyse çocuk birkaç melekesi bozuk doğar. Eğer liflerden bazıları yetkinse çocuk resimde, şiirde, bilimde, ahlâkta dahice yetenekler gösterir. Maddî ve manevî çevresinin kişi üzerindeki baskıları bir yana bırakılırsa her insan bu görüşle açıklanabilir. Eğer, d'Alembert büyük matematikçi ise, bunu, «güzel ve çapkın bayan Tancin ile seçkin asker La Touche'un» tohumlarının birleşmesine borçludur.

Görülüyor ki, Diderot, henüz Lamarck ve Darwin ortada yokken evrimciliği (évolutionisme) savunuyor. «Organları ihtiyaçların yaratabileceğini» öne sürüyor, daha doğrusu, tahmin ediyor. Doğal ayıklanmayı, yeteneksizlerin (zayıfların) ortadan kalkışını seziyor. Daha ileriye de gidiyor: Bunun sonuçlarını genelleştiriyor. Canlı türler için geçerli olan bu konunun bütün evrenler için de geçerli olup olamayacağını araştırıyor: «Hayvanlar için doğruluğuna inandığım bu şey, evrenler için neden doğru olmasın? Şimdiye değin eksik ve kusurlu olduklarından, kimbilir nice evren yok olup gitti? Kimbilir, belki de, her an uzayda bir sürü evren oluşuyor ve dağılıp gidiyor? Bu hareket madde kütlelerini birleştirip düzenlemeye devam ediyor ve onları, içinde yaşayabilecekleri bir kuruluşa kavuşturuncaya kadar da devam edecektir.» Bununla için bir Tanrı tasarlamaya hiç gerek yoktur.

İNSAN

Bu ilkeler üstüne ne düşünülürse düşünölsün, Diderot'nun insan, ahlâk, siyaset ve estetikle ilgili yargıları bunlara dayanır.

Öyleyse, hepsinden önce, şunu soralım: İnsan nedir? İnsan, bedence üstün hayvanlardan pek ayrılmaz.

Sindirim, solunum, kan dolaşımı organları ile iskeleti bir maymun ya da köpeğinkini andırır. Bazı kimseler yalnızca zihinsel yetileri (melekeleri), ahlâksal eğilimleri ve iradeli hareketlerinden ötürü insanı eşsiz bir varlık sayarlar. Gerçi onun bu konudaki üstünlüğü söz götürmez, ama acaba bu üstünlük nerden gelir?

İnsanın zihinsel yetileriyle ilgili ve birbirine aykırı iki görüş vardır. Eflâtun ve Descartes gibi filozoflar, zihnin yaptığı yüksek işlemleri doğuştan gelme bir sebebe yüklemek gerektiğine inanırlar. Bu sebep şu dolaysız ve temel kavramlara dayanır:

1. Bazı düşünceler (tanrı düşüncesi, iyilik ve kötülük düşüncesi, matematik nesneler düşüncesi gibi),
2. Bazı aksiyomatik ilkeler (çelişme ilkesi, nedensellik ilkesi, ahlâkın ilkeleri gibi). Bu doğuştan gelme kavramların çoğu gücül (bilkuvve) olarak bizde bulunur.

Adı geçen kavramları açıkça düşünmek, etkin olarak onlardan yararlanmayı sağlar.

Öbür filozoflar bu görüşe karşı çıkarlar. Locke ile birlikte şu eski atasözünü yenileştirmeye çalışırlar: «Zihinde hiçbir şey yoktur ki daha önce duyularda bulunmamış olsun.» Zihnin bütün yetilerini iki güce indirirler: 1) Çeşitli duyularla duyma gücü, 2) Duyduğumuz şeyin izlenimlerini saklayan ve otomatikman geri veren belleme gücü. Zihnin bütün yüksek işlemleri bu çift işlemin sonuçlarından başka bir şey değildir. Özellikle Helvetius bu görüşü tutar. Helvetius'a göre, zihinler arasındaki ayrımlar onların aldığı eğitime bağlıdır. Duyuları sağlam ve belleği (hafızası) güçlü bir kimse uygun bir eğitimle bir dâhi olabilir.

Diderot birbirine aykırı bu iki tezin de çürüklüğünü öne sürer.

Hayır, insanlar dünyaya ne bir ön bilgiyle, ne doğarken var olduğu sanılan temel belitlerle (exiome), ne de akla dayanan soyut düşüncelerle birlikte gelirler. Gerçi, bu konuda Locke son sözü söyledi. Ama bundan, zi-

hinler arasındaki ayrılığın yalnızca eğitimin ürünü olduğu sonucunu çıkarmak mı gerekir? Böyle bir sav (iddia), bunu duyan herkesi şaşırtacaktır, güldürecektir. Çünkü aynı eğitim, bakarsınız, belleği kuvvetli ve duyuları kusursuz iki kişiden birinde üstün bir gelişme doğurur da, öbüründe sonuçsuz kalabilir. Demek ki gerçek ne Descartes'çılarda, ne de Helvetius'tadır. Biz yalnızca bir bellek ve duyularla gelmiyoruz dünyaya. Yanımızda, örgütlenmiş bir beyin de getiriyoruz. Bundan ötürü bir köpek, bir tavuk ve bir insan arasındaki zihinsel eşitsizlikler, ancak, bunların beyin yapıları arasındaki doğuştan gelme ayrılıklarla açıklanabilir. Böyle bir ayrılık, aynı eğitime neden bir ahmağın aptalca ve bir dâhinin zekice tepki gösterdiğini de açıklar. Bu ayrılık sonradan kazanılmaz, doğuştan gelir; anayla babanın tohumlarının karışmasının ürünüdür. Zihinler için doğru olan, duyarlıklar için de geçerlidir. Bazı kimseler soğuk ve bencil dirler, bayağı zevkler uğruna her şeyi gözden çıkarmaya hazırdırlar. Bazı kimseler ise, tersine, iyilikle kötülük konusunda pek titizdirler, çevrelerine yakınlık gösterirler, çok kez esirgemezliğe varan bir bilinç inceliği taşırlar. İşte, eğitim burada büyük bir rol oynar. Bilinçleri arındırır, yakınlaşmaların alanını genişletir, duyguları güzelleştirir. Ama eğitimin sonuçları gene de bireylere göre değişir. Bunun sebebi, insanlar arasındaki duygulanma (coşma) ayrımının, «diyaframlar» arasındaki ayrıma dayanmasıdır. Bu da, çeşitli köpek ırklarının taşıdığı yetenekler gibi, doğuştan gelme bir özelliktir. Niçin «taziya burun» ve «av köpeğine çeviklik» verilmiştir? Bu sebepten.

İnsan edimlerinin incelenmesi de bu görüşü doğruluyor. Bazı kişiler, yele kapılmış yapraklar gibi, tutkularının ardından sürüklenirler. Bazıları ise «kendi kendilerinin efendisi» olmuşlardır: İçlerinin kaynamasına karşın, enine boyuna düşünür, sözlerini derleyip toplar, disiplini elden bırakmaz, baştan çıkarıcı isteklere kapılmazlar. Ödev duygusuyla tehlikeyi göze alır, cansıkıcı görüşmeleri kısa keser, zahmetli işleri yüklenirler. Her ne kadar Des-

cartes'çılar insana olağanüstü bir küçük irade (irade-i cüz'ie) bağışlamayı kaçınılmaz görmüşler ve Helvetius, sonuçlarının çeşitliliğini hesaba katmadan, her şeyi eğitime açıklamışsa da, bunu karakterler arasındaki doğuştan gelme başkalığın ürünü saymak gerektir. Her insan duymaya ve düşünmeye yarıyan, kendine özgü yetenek-ise, bunu yalnızca aldığı kültüre değil, taşıdığı tohumlarını işleyip geliştirmekten öte bir şey yapmaz.

Diderot sonunda şuna varıyor: Newton eşsiz bir dâhi ise, bunu yalnızca aldığı, kültüre değil, taşıdığı tohumlara da borçludur. Diderot ile Rousseau birbirine benzemeyen eserler yaratıyorlarsa, bunun sebebi, «beyinlerinin, beyinciklerinin ve diyaframlarının» aynı biçimde düzenlenmemiş olmasıdır. Elbette, aynı tohumlardan döllenmedikleri için, böyle olmalarında da şaşılacak bir şey yoktur.

AHLÂK

Böyle bir insan kavrayışından hareket edersek, onun yaşamını nasıl ve ne yönde yürütmesi gerektiğini de anlamış oluruz. Doğamızın genel ve temel dilekleri üzerinde düşünülünce, ahlâkın özellikleri ortaya çıkar.

Filozoflardan birçoğu sandılar ki, adalet ve acımayla ilgili edimler, ancak doğal ya da olumlu bir dince doğruluğu gösterilmişse geçerli sayılabilir. Diderot böyle bir görüşe inanmaz: «Şunu anladım ki, bizimki gibi kötü düzenlenmiş bir toplumda bile, mutluluğa kavuşmak için, iyi insan olmaktan başka yapacağımız daha güzel hiçbir şey yoktur. Bu konuda bir eser yazmak bence pek önemli ve yararlı bir iş olacaktır.» Bununla birlikte, böyle bir eser yazmadı. Bize dediğine bakılırsa, «gerekli verileri» toplamıştı, ama «bunları tümüyle açıklayamamak korkusuyla kalem eline almaya cesaret» edemedi. Bereket versin, d'Holbach arkadaşından daha az kuruntulu idi: «**Evrensel Ahlâk**» adındaki eserini yazdı. Kendisi yazmasa bile, hiç olmazsa, sözle yardım ettiği bu kitap, Diderot'

yu coşturdu: «Gelecekte ne olursa olsun, biz **Evrensel Ahlâk**'ı şimdiden kutsuyoruz. Bizim gibi, babalar ve aneler de çocuklarına her gün onu okumalarını salık verebilirler. Benim çocuklarım da, ondaki doğru ve yararlı dersleri yaşamları boyunca düşünecek, bana verdikleri sözden ayrılmayacaklardır. Ödevlerimizin temelini ve aklımızca, gönlümüzce uyacağımız yasayı öğrenmek isteyenlere öğütlerim: Birkaç yıl önce çıkan **Evrensel Ahlâk**'i okusunlar.»

Peki ama, ne var bu **Evrensel Ahlâk**'ta? Diderot, gençliğinde, Shaftesbury'nin erdem ve beceri üstüne yazdığı bir denemeyi özgürce çevirmişti. Bu deneme, iyilik yapmanın insanın çıkarına uygun bir hesap işi olduğunu göstermeye çalışıyordu. Fakat eser hem zayıftı, hem de dincilikten kurtulamamıştı. D'Holbach'ın kitabı da aynı tezi tutuyordu, ama sağladı. Belli başlı dört temele dayanıyordu:

1. Epiküros ve yandaşları da anlamışlardı ki, mutluluk ne şu zevkin ardından durmadan koşmakta, ne de bu acının önünden çılgınca kaçmaktır. Büsbütün başka bir şeydedir: İnsanın durumuyla dilekleri arasındaki âdil uygunluktur. Buna ulaşmak da onun elindedir; yeter ki dileklerinde ölçülü olsun, gerekeni elde etmekle yetinsin ve fazlasından kaçınsın. Ölçüyü kaçırmamak hesaplı bir davranıştır.

2. Rousseau gibi, insanın doğarken iyi ile kötü, haklı ile haksız kavramını birlikte getirdiğine inanmak yanlışır. Ahlâk duygularımızın kaynağı bu değildir. İnsanlar başlangıçta kendilerine düşman bir doğa ile yüz yüze geldiler. Ona karşı başarıyla savaşmak amacıyla birleşmek zorunluluğunu duydular. Bunun için de bazı koşulları kabul etmek gerekiyordu. Atalarımız bunu göze aldılar. Aralarında bir çeşit anlaşma yaptılar, buna dayanarak başkasına saldırmayı yasak ettiler. İşte, ahlâk duygularımızın kökeni (menşei) bu anlaşmadır. Bu duyguların korunması ve gelişmesi, toplumun mutluluğunun, hatta devamının vazgeçilmez koşuludur. Vicdanları güç-

lendirmek ve aydınlatmak amacıyla her şeyi yapmamızın sebebi de budur.

Gene bu sebepten vicdanları övülmeye değer bir sevinç ve üzüntü kaynağı haline getiriyoruz. Ergin insan, vicdanının sesini dinlediği zaman, kendisine karşı hoş bir saygı duyar. Vicdanının sesini dinlemediği zaman ise pişmanlık duyar, üzülr. Demek ki, «kendi kendisiyle iyi geçinecek» biçimde davranmak hesapların en iyisidir. «İnsan suçlu olunca mutlu olamaz.» Onun için, mutluluğunun, dileklerinde ölçüyü kaçırmamasına bağlı olduğunu kavrayan kimse, vicdanının yargıları önünde eğilmekte pek güçlük çekmez.

3. İnsanın toplumsal durumu üzerine birazcık düşünürsek bunu anlarız. Toplum olmadan birey döl veremez. Acı bir olaydır bu, ama daha acısı da var: Toplum ortadan kalkınca birey yaşamının bütün zevk ve eğlencelerini yitirmekle kalmaz, güvenliğini de yitirir; hattâ yaşamayı sürdürüp sürdürmeyeceği bile sorulabilir. Kendimizi, başkalarına saygı göstermeye ve gereken yardımda bulunmaya zorlamazsak, acaba toplum devam eder mi? Bir dalın, daha mutlu olmak bahanesiyle, dayandığı gövdeyi devireceği düşünülebilir mi?

4. Diderot'nun da arka çıktığı d'Holbach, bize şunu gösteriyor: Başkalarında, saygı görmek ve onların gözünde güvenilir ve namuslu bir insan olduğunu bilmek gibi çok tatlı sevinçlerin ilk koşulu adalet ve iyilik kurallarına uygun davranmaktır.

Bu dört temel, Diderot'nun anlayışına göre kesindir, söz götürmez. Nitekim, onların sık sık Diderot'nun kaleminden döküldüğünü görmek olasıdır. Böylesine basit bir çıkar kaygusu, insanlığın durum ve gereklerini düşünen kimseye, durmadan kendini hatırlatan bu evrensel ahlâkı kurmaya yeter elbette. İnsana burada düşen biricik ödev şudur: Ölçülülük, adalet ve acıma yoluyla mutluluğa ulaşmak.

Siyaseti yönetmek için de bundan fazlasına gerek yoktur. Çünkü, kişioglunun güdülmesinde kendini zorla kabul ettiren kurallar, Machiavel'in söylediğinin tersine, halkların yönetiminde de geçerlidir. Diderot siyasetten her söz açışında bu noktaya dokunur.

Diderot'nun bu konudaki görüşü, zorbalığın kötülenmesi ilkesine dayanır: «Zorba, en tiksindiğim kimsedir,» diye yazar. Aslını ararsanız, bu zorbanın kendisi de met-resinin kaprisi ile günahını çıkartan Cizvit papazının iradesi ve falanca toprak ağasının isteklerinin etki ve baskısı altındadır. Bu çağın düşünürlerinde böyle bir duygunun sık sık görülmesine şaşmamalıyız. Elbette, bu düşünürler Montesquieu'nün **Yasaların Ruhu**'nu okumuşlardı. Oradan öğrenmişlerdi ki zorbanın özelliği, başkalarına boyun eğdirmek için yasalar çıkartmak ve koyduğu yasalara kendini bağlı saymamaktır. Onun saltanatı altında söz özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, davranma özgürlüğü, mülk edinme özgürlüğü, kısacası hiçbir özgürlük güvenlikte değildir. İngiltere halkının «keyfe bağlı» rejimden kurtulduğunu, orada yurttaşa, yasalara uyduğu sürece dokunulamadığını, hükümdarın, koyduğu yasalara baş eğmesi gereken birinci kişi olduğunu düşünürler çoktan biliyorlardı. Ayrıca, yasama, yürütme ve yönetme güçlerini birbirinden ayırmasını da biliyorlardı. Toplumsal özgürlüğü sağlamak için bu güçlerin, kendi görev ve yetkileri dışına çıkmaksızın, birbiriyle denge halinde bulunmaları gerektiğini anlamışlardı. Bütün bunların gerçekliğini iliklerinde duyuyorlardı. Keyfi yönetimin zulümlerini, toplumsal eşitsizlikleri, adaletsizlikleri, soylularla rahiplerin aşırı ayrıcalıklarını, kiralın amansız buyruklarını, sorgusuz sualsiz sürgünleri, gerekçesiz yasakları, Majeste'ye itaatsizlikten ya da dinsizlikten ötürü hapse atılmaları nasıl görmezler, onlardan nasıl tiksınmezlerdi? Diderot'nun kendisi de Vincennes şatosuna kapatılmış, eserlerinin durmadan tehdit edildiğini görmemiş miydi?

Bu koşullar içinde düşünürlerin, siyasal otoritenin geleneksel ilkelerini gözden geçirmelerine şaşmamalıyız. Diderot'nun **Ansiklopedi**'ye bu konuda yazdığını okuyunuz. Halkları yönetmek üzere bazı ailelere hükümdar çıkarma gibi tanrısal bir hak tanıyan otoriteye, Diderot, demokratik görüşlerle karşı çıkar: «Hiçbir insan, doğadan, başkalarına hükmetmek yetkisini almamıştır. Özgürlük tanrının bir armağandır. Her insan, akıldan yararlanmaya başlar başlamaz, özgürlükten de yararlanmaya hak kazanır.» Gerçi arasıra kuvvetin kurduğı bir yetkeye (otoriteye) de rastlanır. Ne var ki, zorla kazanılan bir yetke, «gasp»tan başka bir şey değildir ve saygıya değer bir yanı yoktur. Meşru yetki (iktidar), ancak «kendileriyle yetkiyi verdikleri kimse arasında var olan ya da var sayılan bir sözleşmeye bağlanmış kimselerin ortaklaşa isteğıyle» oluşur. Yetkiyi «hükümdar, uyuğundan (tabaasından) alır». Üstelik, bu yetki «doğanın ve devletin yasalarıyla sınırlanmış»tır. Bundan ötürü, hükümdar «adı geçen yetkenin kendisine verilmesini sağlayan sözleşmeyi çiğneyemez». «Ulusun oyunu almadan iktidarını ve uyuğunu canının istediğı gibi kullanamaz». Yönetim bir kamu malıdır ve dolayısıyla mülkiyeti tümüyle halkındır, ondan alınamaz. «Devlet hükümdara değil, hükümdar Devlete bağlıdır. Ancak, Devlet içinde hükümeti yürütme hakkı hükümdarındır. Çünkü Devlet bu iş için hükümdarı seçmiştir. Hükümdarlık, hükümet ve kamu yetkisi, ulusun sahipliğindeki mallardır. Hükümdarlar bu malların koruyucuları, bakıcıları ve kullanıcılarıdır.»

Akla uygun bir siyasetin gerçek ilkeleri bunlardır. Diderot bunlardan birçok sonuçlar çıkarır.

Helvetius en iyi yönetimin «adil, erdemli ve insansever hükümdarların saltanatı altındaki keyfi yönetim olduğunu» yazmıştı. Diderot buna karşı çıkar: İyi bir zorba kötü zorbadan daha tehlikelidir. Onun saltanatı altında insan verilen buyrukları, üzerlerinde gerekli denetimleri yapmaksızın, dinlemeye alışır. Böylece «çok tatlı bir uykuya, bir çeşit ölüm uykusuna dalar».

Yeryüzünde tanrısal hak hurafesini koruyanlar keşişler, özellikle katolik keşişlerdir. Yobazlığı sömüren bu keşişler zulümleri körükler, halkın bilgisizliğine ve alıplığına yaslanarak saltanat sürerler. Onun için, «eğer insanoğlu yalnızca yüreğinin sesini dinlemeyi göze alsaydı, kralları boğmak için ip yerine keşişlerin barsaklarını söküp giriş yapmak zorunda kalırdı.»

Kuşkusuz devrimci hareketlerin henüz vakti gelmemişti. Diderot: «Akla aykırı yasalara karşı —düzeltilmeye kadar— sesimizi yükselteceğiz. Ancak düzeltildikten sonra onlara baş egebiliriz» diye yazar.

Doğa yasasıyla uygarlığın (medeniyetin) ve dinin yasalarını birbirinden ayırmak gerekir. İnsanın beden, ruh ve düşünce durumu ile toplumsal yaşamın gerekleri doğal hukukun temeli olan doğa yasasını belirler. Oysa, doğa yasası, toplumlarda olduğu kadar toplumlararası ilişkilerde de uyulan biricik yasa olmalıydı. Yazık ki, bu durumdan çok uzağız! Uygar yasalar önyargıların ve tarihin baskısı altında yavaş yavaş kuruldular. Dinsel yasalar çağını doldurmuş, gülünçleşmiş çürük inançların ürünüdür, doğa yasasının onları yenmesi ve her yanda onların yerini alması gerektir. Elbette, bunun birçok sonuçları olacaktır. Bunlardan birkaçını belirtelim:

Her şeyden önce, devlet memurlarının seçilme biçimini kökten değiştirmek gerekir. Hâlâ, memuriyetler para ile satılmaktadır. Ne iğrenç durum! «Memuriyetleri para ile satana lânet olsun!»

Altını ulusun tanrısı katına yükseltene lânet olsun! Ağır vergiler koyan soyguncu memur tayfasını yaratana lânet olsun! Zenginliğin o küstah görkemi ile servetin o salgın ikiyüzlülüğünün boy attığı o ocağı kurana lânet olsun! Meziyeti karanlığa mahkûm edene, erdemden ayrılan ve töreleri aşağılayana lânet olsun! Bugün toplumun bir ucundan öbür ucuna dek şu uğursuz söz çınlıyor: Zengin olalım ya da zengin görünelim!.. Bütün bu koşullar içinde insanoğlu sürünüyor, alçalıyor, değersizleşiyor.» Bunların bir tek düzelleme yolu var: Her yerde rekabet re-

jimini kurmak. «Eğer rakipler törelerine ve bilgilerine göre yargılanır, eğer kötülükler bilgisizlik gibi kesinlikle ortadan kaldırılırsa, ancak o zaman, namuslu ve becerikli insanlar var olur.»

Burada bir ana ayrımı da unutmamak gerek: Doğa bizi özgür yarattı. Toplumu düzenlerken, doğanın bize verdiği bu özgürlüğe saygı göstermeliyiz. Ayrıca, şu iki düzeni de birbirine karıştırmamalıyız:

1) Bireyler topluluğunu ilgilendiren düzenler «genel güvenlik, iç huzur, asayiş, orduların bakımı, istihkâmların korunması ve yasaların yürütülmesi»dir. Hükûmet bu konularda «mutlak bir iktidar»a sahip olmalı, bir «keşiş» sertliği» gösterebilmelidir.

2) Yalnızca bireyleri, onların meşru mülkiyetlerini, mallarını iyiye ya da kötüye kullanma haklarını ilgilendiren düzenler: Diderot bu konuda kötü bir yurttaş bile tam bir özgürlük tanır. O kadar ki, bir kimse, gerekirse ve isterse toprağını işlemeyi bırakabilmeli, yönetim ve polis buna karışmamalıdır. «Eğer mülk sahibi kendini kötü kullanmanın hâkimi sayarsa, iyi kullanmanın da hâkimi saymakta gecikmeyecek ve böylece gerçek mülkiyet ve özgürlük kavramı yıkılacaktır.»

Diderot, yürürlükteki vergi düzenini kötüler, tarımın geliştirilmesini ister, evlenme ve cinsiyete ilişkin mevzuatı beğenmez, yasaların sertliğini adalet yoluyla düzelter (yumuşatan) her hareketi benimser, II. Katerina'nın şu formülünü över: «Hepimiz yasaların gölgesinde yaşıyoruz. Yasalar bizi mutlu kılmak için konulmuştur. Hangi koşullar içinde daha mutlu olacağımızı ise bizden iyi kimse bilemez. Onun için, gelin, bana söyleyin bu koşulları, açıklayın!»

EĞİTİM

Eskiden Eflâtun ile Montaigne ve benzeri filozofların yaptığı gibi, Diderot da şu noktaya parmak basar: Siyaset sorunu daha çok gençlerin eğitimi sorunudur. Gelecek

buna bağılıdır. Oysa, bugün Fransa'da kolejlerde ve manastırlarda verilen eğitim çok kötüdür. Onun için, «genel öğretimi baştan başa değiştirmek» gerektir. Çocuklar kolejden «aptal, bilgisiz ve bozulmuş» olarak çıkıyorlar. Bunu önlemenin yolu, eğitici yatılı okullar kurmaktır. Eğer bunu yapamazsak çocuklarımızı evlerimizde yetiştirelim. Onlara bir ahçıdan daha yüksek ücret alan bir eğitici tutalım. Ama anne, kaba ve yüzsüzse, kız çocuklarını evden uzaklaştıralım. Öğretmenlere gelince, onlar da çokluk belirli konularla uğraşırlar, tembellik ve bilgisizlikleri yüzünden öbür konularla pek ilgilenmezler. Birtakım öğretmenler ise pek kurumludur: Zengin çocuklarını yoksullara yeğ tutarlar. Öğretmenlerin hepsi de, özellikle, kendi tutkularına önem verir, genel kültürü savsaklarlar. «İyi öğretmenler ne kadar az! Günümüzün öğretmenleri öğrencilerini çok yavaş yürütüyor, doruklarda durmayı ve bakışlarını ufuklarda gezdirmeyi göze alamıyor, yolu alabildiğine uzatıyorlar.» Buna öğretim örgütünün eksikleri ile kusurlarını da eklemek gerekir. Öğrenciler, belli bir yöntemi olan öğretmenin elinden, aynı yöntemi kullanmayan bir başkasının eline geçiyorlar. Ders programları iyi düzenlenmiyor. Grekçe ve Latince gibi lüks derslere büyük zaman ayrılıyor. Oysa, ancak birkaç kişi için yararlı olan bu derslerden öğrencilerin çoğunun kafasında tek söz kalmıyor. Böylece, gençlere daha çok yaşamlarında yararlı olacak şeylerin öğretilmesi gerektiği unutuluyor.

Peki ama, durumu düzeltmek için nasıl çalışmalıyız? Kontes de Forbach'a yazdığı bir mektupta Diderot bu soruyu şöyle cevaplandırır: Eğitimcinin dört amacı olmalıdır: 1) Öğrencisini namuslu bir insan yapmak, 2) Beğenisini değiştirmek, 3) Kafasını işlemek, 4) Hoşa gitme sanatını öğretmek.

Her şeyden önce, çocukta gerçek iyilik ile büyüklük sevgi ve isteğini uyandırmak gerekir. Bunun için, ona adaleti tattırmalı ve dayanıklılığını geliştirmeli ki, doğruluğu her şeyin üstünde tutsun, yalana başvurmasın, baş-

kalarına ve kendisine karşı dürüst davransın. Aklın eğitiminin amacı, onu «doğru, aydın ve geniş» kılmak olmalıdır. Diderot'ya göre «kazanılmış bilgiler erdemlerden daha az değerlidir ve aklın (zekânın, ruhun) genişliği kazanılmış bilgilerden daha üstündür.» Çocuğu bilimlerin, matematiğin incelenmesi yoluyla eğitmeli; duyularla gözlemler yapmaya alıştırmalı; sonra, «sececeğı mesleğe göre» gerekli bilgileri vermelidir. Zihinleri açmak: İşte işin püf noktası budur. Beğenisi ile «doğruluk, güzellik, iyilik, yücelik duygusunu» işlemek için çocukla birlikte güzel şeyler görmeli, güzel eserler okumalı, ona insanlarla bir arada yaşamasını, yargılamasını öğretmelidir. Hoşa gitmek sanatına gelince, bu yolda onu yetiştirmek anaya düşer: «Çocukların önünde, hem de örnek olmayı düşünmeksizin hareket etmek», «iyi konuşmak», «önemli şeylere üzülmek, eğlenmesini, şakalaşmasını bilmek», «yavrularının dostu olmak», onlardan ille de «olağanüstü şeyler» beklemektense, «düşüncelerini açık ve yalın bir biçimde belirtmelerini istemek, böylece onları, konuşmazdan önce kafasındakileri ölçüp tartmaya alıştırmak ve dolayısıyla, doğru yargılar vermelerini sağlamak»: İşte izlençe...

Gelgelelim bu izlençe ancak çocuğun beden eğitimi, sağlığı, beslenmesi ile iyi uğraşılırsa ve çalışmalarını yürütmesi için «günlük ödevlerini ayarlayan değişmez bir düzen» kurulursa başarı kazanır.

Rusya'da Diderot'ya Üniversitenin kuruluşu için öne sürdüğü görüşleri ilham eden de bu ilkelerdir. Yalnız şurasını belirtelim: Diderot öğretimin herkese açık olmasını ister. Çünkü, «yetenekler ile erdemler bir saraydan çok kulübelerden çıkar.» Varsıllık ve aylaklık gençlerdeki çalışma sevgisini köreltir. Gene şurasını da belirtelim: Tıp, hukuk ve tarıbilim öğrencileri sanatlar fakültesinin derslerini de izlemek zorundadırlar. Orada öğrenciler birincisi bilimsel, ikincisi ahlâksal, üçüncüsü sanatsal olmak üzere üç çeşit inceleme yapacaklardır. Gerçek bilimler ile doğa bilimleri eski dillerle ilgili incelemelerden önce ge-

lecek; ahlâk öğretimi «mutlu olmak için tutulacak en doğru yolun iyi insan olmak olduğunu» aşılacak; sanat öğretimi bütün gençlere resmi, perspektifi ve ev yapımının genel kurallarını belletecektir.

Böylece, çılgınca zaman yitirmekten ve geleneksel eğitimdeki gibi güçlerini boşuna harcamaktan kaçınan geniş görüşlü, aydın kafalı, yararlı insanlar yetişecektir.

SANAT

Gerçi, Diderot'nun ahlâkla ilgili düşünceleri siyasetle ilgili düşüncelerinden ağır basar, onlara yön verir, ama buna şaşmamak gerekir. Çünkü, asıl şaşılması gereken, bu düşüncelerin estetik düşüncelerine de yön vermesidir. İster başkalarının eserlerini yargılasın, isterse kendisi eserler yaratsın, bu özellik, açıkça görülür. Bir sanat eseri uygarca düşünceleri yaymak yolunda iyi bir araç olabilir de, olmayabilir de. Diderot bunu görür ve şu sonuca varır: Düşünceden yoksun bir eser teknik bir değer taşıyabilir; iyi yontulmuş, iyi çizilmiş, iyi resmedilmiş, iyi düzenlenmiş, iyi yazılmış olabilir; ama daha öteye gidemezse, bu kadarla kalırsa bizi pek az ilgilendirir. Onun için, sanatçılar çabalarını aynı hedefe yöneltmelidirler: «İnsanlara erdemi sevmeyi ve kötülükten iğrenmeyi aşılama». Bu iş romanlarla her zaman yapılabilir. Diderot'nun bizi şaşırtacak kadar hayranlık duyduğu Richardson'ın* eserleri buna örnektir. Kaldı ki, taklit sanatlarından hiçbirinin araçlarını çığnemeyen, bir iştir bu. Diderot dostu Falconet'ye: «Doğrudur, tekniksiz resim olmaz, diye yazar, ama düşüncesiz resim neye yarar? Ne denirse den sin, gene de ben düşünceleri renklere yeğ tutarım.»

Peki ama, sanatı böyle ahlâkı düzelten bir araca dönüştürmek için ne yapmalı? Neye dayanmalı? Diderot, —haklı ya da haksız— burada dokunaklı sahnelerin «tab-

(*) İngiliz romancısı Samuel Richardson (1689-1761). Yazmaya geç başlayan Richardson'un başlıca eserleri: Pamela (1740), Clarissa (1748), Charles Grandison'un Hikâyesi (1754) vb. [Çev.]

lolar» biçiminde belirtilmesine bel bağıyor: Oyulmuş tablolar; yontulmuş tablolar; resmedilmiş tablolar komedi, trajedi ya da dramda temsil edilen tablolar, pantomima oyuncularının, dansözlerin düzenlediği tablolar; kısacası, resimler, hikâyeler ve karakterleri, durumları, duyguları dile getiren konuşmalar yardımıyla okurların hayalinde canlandırılan tablolar... İşte, Diderot bu tablolara dayanır. Sanatçının temel görevi, bu tabloları seçmek, açık ve düşündürücü kılmak olmalıdır. Bu yargılardan şu sonuçlar çıkmaktadır:

1. İki çeşit sanatçı vardır: Coşkularına kapılıp gidenler, soğukkanlılıkla ve düşünüp taşınarak çalışanlar. Bunlardan birincilere bir üstünlük tanıyanlar çıkıyor. Gerçek coşku yokluğu sanat için öldürücü bir durumdur. Ama gerçek sanatçı da coşkusuna egemen olan, gereçlerini anlayışlı ve serinkanlı bir ruhla seçen ve düzenleyen kimsedir. Bütün sanatlar için, hatta aktörler için de doğrudur bu. En iyi aktör, canlandığı kahraman ağıladığı için ağlayan ve güldüğü için gülen kimse değildir. Rolünü, hareketlerini, konuşmasını, sesinin ahengini en iyi ayarlayan, hiçbir şeyi olurlarına bırakmayan, herşeyi önceden titizlikle ve soğukkanlılıkla hazırlayan, öyleyken, kendisi «olduğu gibi» kalan kimsedir.

2. İnsanı coşturan tek şey gerçekliktir. Yalan ve uydurma olan şeylerin etkisi hem az, hem de süresizdir. Bundan ötürü, ancak doğru olan şeyler canlandırılmaya değer: Görünüşlerin, giyinişlerin, el yüz hareketlerinin, davranışların, konuşmaların ve seslerin gerçekliği: İşte, insanı etkileyen, inandıran ve sürükleyen bunlardır. Tekniğin bağlanması gereken şeyler bunlardır.

Diderot'nun, büyük bir ahlâksal anlam taşımayan portrelerden, natür mortlardan ve insansız manzaralardan az zevk alışı bundandır. «Greuze, o benim ressamımdır» diye yazışı bundandır. (O Greuze ki, ne gerçek bir portre ressamıdır, ne de yeni ve alımlı biçimleri dile getirir; «Accordée de village, Père Paralytique, Fils maudit»nin melodramik yaratıcısıdır, o kadar.) Diderot'nun tiyatronun değiştiğini

görmek isteyişi bundandır. Gülünçlükleri gösteren komediyle büyüklerin mutsuzluklarını canlandıran trajedi yanında, en önemli ahlâk sorunlarının tartışılmasını sahneye çıkarmaya ve erdemi yüceltmeye yarayan ağır başlı komedi ile burjuva dramı da yer almalıdır. Bunun için Diderot, doğaya yakın bir tiyatro ister: Burada dekor bayağı olmayacak, ama eğer olay bir kulübede geçiyorsa, sahne bir kulübe gibi döşenecek; kostümler lüks olmayacak, ama kahramanların önem ve durumuna da uyacak; aydınlığa ve gerçekliğe, zaman vehareketbirliğine ve hatta —dekorlar çabucak değiştirilmezse—, yer birliğine de saygı gösterilecek. Aktörlerin eğitilmiş, bilgili ve görgülü olmasına dikkat edilecek. Büyük bir aktör eşsiz bir sanatçıdır. Bir rolü ve oyunu öldürmek için bir kötü aktör yeter. Aktörler artık hiçbir gereği olmayan o geleneksel, o acıklı hıçkırığı bıraksınlar, zoraki davranışlardan, aşırı inleme ve bağırmalardan, gülünç yüz buruşturmalarından sakınsınlar, doğa okulunda yetişsinler. Diderot, Mlle Jadin'e: «Şiirin tumturaklı anlatımına karşılık, siz, elinizden geldiğince oyununuzu doğaya yaklaştırın,» diye yazar. «Uyuma, ölçüye, vurguya boş verin; sözleri açık seçik söyleyin ve gerisi için duyguya danışın, duyuya başvurun.» Bunu elde etmek için «tutkuların belirtilme biçimlerini inceleyin; her tutkunun kendine göre bir belirtiliş yolu vardır; bu yol ne kadar güçlü olursa, sözün yardımına dayanmadan, tutku o kadar iyi anlaşılır.» Diderot ekliyor: «Halkla ve hizmetçilerle ilgili bütün rollerde bir seyirci gibi dikkatli olun.»

Taklidin rol oynadığı sanatlar için önemli olan doğalcı öğütlerdir bunlar. İnsanı tanımadan, koşulları öğrenilmeden, tutku ve coşkularının içten gelen (içgüdüsel) anlatımları bilinmeden nasıl iyi bir ressam, iyi bir heykeltıraş olunabilir? Olunamaz. Çünkü taklide dayanmayan sanatlarda bile bir çeşit doğruluk vardır, üstelik verimli bir özelliktir bu. Mimar bu özelliği hiç unutmaz: En güzel biçim, örneğin, bir kubbeye en çok sağlamlık veren biçimdir. Müzisyen hep bu özelliği düşünür: En başarılı ha-

va, anlatılana en iyi uyan havadır. Sanat bu gerçekleri savsakladığı için soysuzlaştı; Antik yalınlık anlayışından ayrılınca yozlaştı; karışıklıklar, saçmalıklar ve gerçekten uzaklaşmalar arasında yolunu şaşırdı. Bilimlerde zekâyı ancak doğru (hakikat) doyurur, mutlandırır. Sanatlarda da beğeniye doyuran, mutlandıran ancak gerçektir.

SONUÇ

Diderot'nun yayımladığı en önemli düşünceler bunlardır. Dostları kendisine «filozof» adını vermişlerdi. Ama ona tam anlamıyla bir filozof denemez. Çünkü; zekâ ve imgelemden doğma çekici görüşlere, ustaca kurulmuş aykırı düşüncelere kolaylıkla, belki de çok kolaylıkla inanır, yetinir onlarla. Bununla birlikte, birçok karakteristik özellikleri dolayısıyla da bir filozoftur o: En pratiğinden en metafiziğine kadar bütün konular üzerinde kendisini düşündüren doymak bilmez zihinsel merakından ötürü bir filozoftur. Her şeyi ancak eleştirdikten sonra kabul ettiren, bütün tartışmalı sorunları yakından ele aldırان ve onları tam bir içtenlikle inceleyen bağımsızlığından ötürü bir filozoftur. Büyük görünümle ve bilimle önünde, sanat ve ahlâkın yüksek belirtileri önünde duyduğu coşkudan, gözlerinden yaşlar döktüren o coşkudan ötürü bir filozoftur. Bütün yazılarında görülen yürekli anlatış ve güzel davranıştan ötürü bir filozoftur. Taşıdığı özgünlükten (orijinallikten), yaptığı öncülükten ve bunları yaratan zekâsından ötürü bir filozoftur. Bilimleri, bilimlerin görece (nisbî) önemini, uydukları yöntemleri, varabilecekleri sonuçları inceleyişi bakımından daha o çağda bir pozitivisttir. Canlıların bireşimi ve yaşamın kaynağıyla ilgili fizyolojik düşünceleri, türler üstündeki görüşleri dolayısıyla daha o çağda bir evrimcidir. XIX. yüzyılda toplumbilimci ve dayanışmacı okulların temsilcilerince yeniden bulunan ve geliştirilen görüşlere, temel bakımdan uyan ahlâksal görüşleri daha o çağda ortaya koyan bir öncüdür. Üstelik, bütün bu görüş ve düşüncelerinde Diderot, karşımıza özellikle «sezen ve bulan» bir kimse olarak çık-

maktadır. Öncü dehaların bir özelliği de bu değil midir? Diderot, çağında, büyük bir tohum ekici gibi çevresine yeni düşünceler saçtı. Bu yüzden, hem alabildiğine övüldü, hem de yerildi; hem aşırı alkışla, hem de öfkeyle karşılandı. Her büyük öncü ve filozof gibi...

«BÜTÜN ESERLERİ» DİZİSİ

Garnier Frères Kitabevi 1875 ile 1879 yılları arasında 20 ciltlik bir kitap dizisi yayımladı. Dizi, **Diderot'nun Bütün Eserleri** (Oeuvres Complètes de Diderot) adını taşıyordu. İlk basımlar ve asıl metinler gözden geçirilerek hazırlanmıştı. Ermitage Kitaplığı'nda saklanan basılmamış yazmalarla, çeşitli tarihlerde çıkmış eserleri içine alıyordu. Özetlemeler, açıklamalar ve dizin ile Diderot üstüne incelemeyi J. Assézet ve Maurice Taurneux kaleme almıştı. Öyle ki, Diderot'nun eserlerinin ancak bu toplu yayından sonra doğru dürüst tanındığı söylenebilirdi. Gerçi, sonradan André Babelon 1931'de **Denis Diderot'dan Sophie Volland'a Mektuplar** gibi büyük bir bölümü hiçbir yerde çıkmamış yeni yayımlar yaptı. Ama, Assézet'ninkini bütünleyen bu yayınlar, öz bakımından, Diderot'yla ilgili kanımızı değiştirmedii.

Assézet yayınları, birkaç mutlu kimse dışında, çağdaşlarının Diderot'nun eserlerini, hatta bunların en önemli bölümlerini bile iyice tanımadıklarını ortaya koydu.

Çağdaşları elbette **Ansiklopedi**'yi okumuşlardı. Ama

sistemli dip notlarına, açıklamalarına ve bazı yazılarının ataklığına karşın **Ansiklopedi** Diderot'nun düşüncesini tümüyle belirtmiyordu. Bazı parçaları Breton kesip atarak kuşa çevirmişti. Birçok parçalar ise Diderot'nun da ilk önce görüp söylediği gibi, dağınık, uzun, ağıdalı ve yer yer yanlışti...

Ansiklopedi'nin dışında Diderot birçok yazılar yazmış, sayısız konuyu ele almıştı. Assézat, eserinde bunları şöyle ayırıyordu: 1. Felsefeye, 2. edebiyata, 3. bilimlere, 4. güzel sanatlara (bir yandan resim, heykeltıraşlık ve mimarlığa, öbür yandan müziğe) değinen yazılar... Assézat, bu sıraya göre, **Ansiklopedi**'de Diderot'nun elinden çıkan yazılarla önemli olan **Yazışmalar**'ı (Correspondance) bir araya topluyor, birbirine bağlıyordu.

Bilindiği gibi, Diderot bunların dışında çeşitli türleri dener. Tartışır, inceler, öğretir. Arada bir dizeler döktürür, özdeyişler yazar, **Piç** ile **Aile Babası** gibi çarpıcı oyunlar kaleme alır. Sanat, edebiyat, felsefe eleştirilerinde çokluk keskin, ince ve düşündürücü konuşmalar kurar. Mektupları, özellikle Mlle Sophie Volland ile Grimm'e yazdıkları doğallık ve arada bir büründüğü sevinç ya da üzünc yönünden birer harikadır. İnsan onlardaki içtenliği, açıkyürekliliği her an duyar.

Yazık ki bütün bunlar Diderot'nun çağdaşlarınca pek bilinmiyordu. Çünkü Diderot eserlerine çokluk imzasını atmıyordu. Gerçi, sağlığında yayımlananlar kültürlü dost ya da düşman çevrelerce genellikle tanınıyordu. Ama yazmadığı birtakım taşlamalar da ona mal ediliyordu. Umursamayışı ya da savsaklayışı yüzünden Diderot, bunları yalanlamak zahmetine bile katlanmıyordu. Sonunda sanat ve edebiyat eleştirilerinden birçoğu ve özellikle **Salonlar**'ı, —önce de söylediğimiz gibi— Grimm'in Correspondance Littéraire dergisinde çıktı. Zaten, Diderot'nun kendisi de çeşitli sebeplerden, yazdığı her şeyi bastırmaya çalışmazdı. Nitekim ne **Sofu Kız** ve **Kadenci Jacques** ne **Rameau**'nun **Yeğeni**, ne de Helvetius'un **İnsan** adlı kitabı için yazdığı **Gözlemler** Diderot'nun sağlığında basılabilmmişti. (Bun-

ların hepsi filozofun ölümünden yıllarca sonra yayımlandı.) Bütün bu olaylara şunu da ekleyelim: Diderot dostlarına yalnızca öğüt vermekten değil, düşünce vermekten, hatta eserlerinin bazı sayfalarını zorla yazdırmaktan da hoşlanırdı. Rousseau'nun Dijon Akademisi için yazdığı **Söylev**'de d'Holbach'ın **Doğa Düzeni**'nde ve **Evrensel Ahlâk**'ında, Raynal'ın eserlerinde böyle sayfalar eksik değildir. Ama, bunların hangi sayfalar olduğunu kesinlikle göstermek çoğunlukla güçtür.

Bir sürü inanılmaz serüven az kalsın Diderot'nun en sevdiği, en önem verdiği ürünleri ortadan kaldıracaktı. Örneğin, **D'Alembert'in Düşü** adlı eserin başından geçenleri analım: 1830'da, bir sureti bulunarak basıldı. Bir şaheser olan **Rameau'nun Yeğeni**'nin hikâyesi daha ilgi çekicidir. Eser 1762'de yazılmış ve 1773'te Diderot onu yeniden gözden geçirmişti. Öyleyken, ancak 1823'te yayımlanabildi. O da, ne serüvenlerden sonra! İlk Goethe eseri Almanca'ya çevirerek bastırdı. Sans ve Saint Genies, Goethe'nin bu çevirisini 1821'de yeniden Fransızca'ya çevirdiler. Üstelik çevirilerinin Diderot'nun yazdığı asıl metin olduğunu ileri sürdüler. 1823'te yayımcı Brière, eserin Bayan de Vendeul'ün elinde bulunan bir kopyasını bastı. Ama iş bununla bitmedi. Brière'in bastığı metnin Goethe'nin çevirisine temel olan metne uygunluğunu isbatlamak gerekti. Goethe, kendisine Schiller'in verdiği bu metnin, Ermitage Kitaplığı'ndaki aslından çekilmiş bir kopya olduğunu öne sürdü. Gerçekten de, Diderot'nun ölümünden sonra kitapları ve birçok müsveddeleri oraya götürülmüştü. **Sofu Kız** ile **Kaderci Jacques**'ın ve daha bir sürü önemli felsefe yazılarının başından —daha az karışık da olsa— buna benzer olaylar geçti.

Assézat, kendininkinden önce yapılan belli başlı basımları belirtiyor: 1798 Naigeon, 1818 Belin ve 1821 Brière basımları. Bunlar 1830, 1856 ve 1860'ta bölük bölük çıkan yayımlarla gitgide zenginleşip tamamlandı. Leon Godard 1856'da Diderot'nun Ermitage'daki 32 cilt tutan eserlerinin yeniden kopyelerini çıkardı. İçlerinden beş

altısı 1858'de yayınlandıkları zaman, henüz hiçbir yerde çıkmamış bulunuyorlardı.

BAŞLICA ESERLERİ

Diderot'nun bütün eserleri, Voltaire'inkiler gibi, felsefeyle doludur. Bu yüzden ona «Filozof» adını takmışlardı ve o da bunu haketmişti. Onun için, sözü geçen eserlerden hiçbirisi savsaklanmaya gelmez. Diderot'nun düşüncesini gerçekten merak edenler varsa, işte özellikle okumaları gereken eserlerden başlıcaları:

1. **Shaftesbury'nin Değerlilik ve Erdem Üstüne Deneme'si** (Traduction de l'Essai Sur le mérite et la vertu de Shaftesbury), Amsterdam, 1745.

2. **Filozofça Düşünceler** (Pensées philosophiques), La Haye, 1746./Türkçesi: **Filozofça Düşünceler**, çeviren İsa Öztürk, 1963, Çan Yayınları.

3. **Kuşkucunun Gezintisi** (La Promenade du sceptique), yazılışı 1747, basılışı 1830.

4. **Doğal Dinin Yeterliği Üstüne** (De la Suffisance de la Religion Naturelle), 1747, basılışı 1770.

5. **Görenlerin Yararına Körler Üstüne Mektup** (Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient), Londra, 1749./Türkçesi: **Görenlerin Yararına Körler Hakkında Mektup**, çeviren Adnan Cemgil, 1945, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

6. **Konuşanlar İle İşitenlerin Yararına Sağır ve Dilsizler Üstüne Mektup** (Lettre sur les sourds— muets à l'usage de ceux qui entendent et qui parlent), 1751.

7. **Başkeşiş Prades'in Savunmasının Sonu** (Suite de l'Apologie de Monsieur l'abbé de Prades), Berlin, 1752.

8. **Doğanın Yorumlanması Üstüne Düşünceler** (Pensées sur l'interprétations de la nature), Londra, Paris, 1754.

9. **Madde ve Hareketin Felsefî İlkeleri** (Principes philosophiques Sur la matière et le mouvement), 1770'te Naigeon yayımlamıştır.

10. **Büyük İlkeler Giriş** (Introduction aux grands principes), 1763, basılışı 1798.

11. **Diderot ile d'Alembert'in Konuşması** (Entretien entre d'Alembert et Diderot), **D'Alembert'in Düşü** (Le rêve de d'Alembert), **Konuşmanın Sonu** (Suite de l'entretien), 1769, basılışı 1830./Türkçesi: **Konuşmalar**, çeviren Adnan Cemgil, 1946, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları; **Felsefe Konuşmaları**, çeviren Adnan Cemgil, 1969, Remzi Kitabevi.

12. **Bougainville Yolculuğuna Ek** (Supplément au voyage de Bougainville), 1772, basılışı 1796:

13. **Kadınlar Üstüne** (Sur les Femmes), 1772.

14. **Helvetius'un «İnsan» Adlı Eserinin Çürütülmesi** (Réfutation suivie de l'ouvrage de Monsieur Helvétius, intitulé «L'Homme») 1773'te basılmıştır.

15. **Hükümdarların Siyaset İlkeleri** (Principe de politique des souverains). 1775, yayımlanışı 1778.

16. **La Maéchale ile Bir Filozofun Konuşması XXX** (Entretien d'un philosophe avec la Maréchal XXX, 1776. /Türkçesi: **Konuşmalar**, çeviren Adnan Cemgil, 1946, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

17. **Claudius ile Neron'un Saltanatları Üstüne Dene** (Essai sur les régnes de Claude et Neron), 1776'dan 1782'ye değin yazılmıştır.

18. **Rusya Hükûmeti İçin Bir Üniversite Planı Ya da Bilimlerde Halk Eğitimi Üstüne Bir Plan** (Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie et d'une éducation Publique dans toutes les sciences), 1775, 1776.

19. **Çocukların Eğitimi Üstüne Bayan de Forbach'a Mektup** (Lettre à Madame de Forbach sur l'éducation des enfants), 1758.

20. **Bir Babanın Çocuklarıyla Konuşması** (Entretien d'une père avec ses enfants), basılışı 1773./Türkçesi: **Bir Babanın Çocuklarıyla Sohbeti**, çeviren Vedat Günyol, **Ter**cüme Dergisi, 17 Temmuz 1944 - 19 Eylül 1944, **Bir Babanın Çocukları ile Konuşması**, çev. Vedat Günyol, 1974, Çan Yayınları,

Filozofça Düşünceler (çeviren İsa Öztürk) adlı kitapta, S. 71 - 111.

21. **Eski Hırkamin Özlemi** (Regret sur ma vieille robe de Chambre), 1772./Türkçesi: **Eski Hırkama Hasret**, Çeviren Vahdi Hatay, Tercüme Dergisi, 19 Temmuz 1942.

22. **Bir Filozofun Çantasından Düşmüş Parçalar** (Fragments échappés au portefeuille d'un philosophe), 1772.

23. **Dramatik Şiir** (De la poésie dramatique), yayımlanışı 1758.

24. **Oyuncu Üstüne Aykırı Düşünce** (Paradoxe sur le comédien), 1773'te yazılmış, 1778'de basılmıştır./Türkçesi: **Aktörlük Hakkında Aykırı Düşünceler**, çeviren Sabri Esat Siyavuşgil, 1943, Maarif Vekâleti.

25. **Fizyolojinin Öğeleri** (Eléments de physiologie), 1875.

26. **Güzelliğin Kökeni ve Doğası Üstüne Felsefe Araştırmaları** (Recherches philosophiques sur l'origine et la nature du Beau).

27. **Resim Üstüne Deneme** (Essai sur la peinture).

28. **Resim, Heykel, Şiir Üstüne Düşünceler** (Pensées détachées sur la peinture, la sculpture, l'architecture, la poésie), basılışı 1798.

Bu eserlere şu yayınları eklemek yerinde olur:

1. **Ansiklopedi'de bulunan felsefe yazıları.**

2. Diderot'nun felsefesini yansıtan çeşitli ve ünlü eserler:

— 1760'ta yazılan ve 1766'da basılan **Sofu Kız** (La Religieuse)./Türkçesi: **Rahibe**, çeviren Ahmet Sahip, 1910; **Rahibenin İsyanı**, çeviren Adnan Cemgil, 1965, Okat Yayınevi.

— 1762'de yazılan ve 1823'te basılan **Rameau'nun Yeğeni** (La Neuve de Rameau)./Türkçesi: **Rameau'nun Yeğeni**, çeviren Adnan Cemgil, 1946, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları; 1982, Yazko Yayınları.

— 1723'te yazılan ve 1798'de basılan **Kaderci Jacques İle Efendisi** (Jacques le Fataliste et son maitre)/Türkçesi: **Kaderci Jacques İle Efendisi**, 1949, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları.

3. İki burjuva dramı:

— **Piç** (fils naturel), 1757'de yazılmış, 1771'de oynanmıştır.

— **Aile Babası** (Le Pere de Famille), 1758'de yazılmış, 1761'de oynanmıştır.

4. **Diderot'nun Sophie Volland'a ve Falconet'ye Mektupları**/Türkçesi: **Sophie Volland'a Mektuplar**, çeviren Etem D. Deriş, 1945, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları.

SEÇMELER

DIDEROT

XVIII.

Başlayan her şeyin bir sonu vardır; başlangıcı olmayan şey hiç bitmez. Hristiyanlık ve Musevilik başlamışlardır, öyleyse biteceklerdir. Doğal din dışında, hiçbir din yoktur ki doğuş tarihi bilinmesin. Demek ki, yalnız doğal dinin sonu gelmeyecek, bütün öbür dinler göçüp gidecektir.

XIX.

İnsanlardan çok Tanrının kurduğu açıkça görülen din öbür dinlere yeğ tutulmalıdır. Doğa yasasının Tanrının elinden çıktığı, açıktır. Başka herhangi bir dini insanların kurduğu da açıktır, ama doğa yasasını Tanrının kurduğu ondan daha açıktır. Onun için, bu yasanın tanrısallığına, tanrıca düzenlendiğine karşı hiçbir itiraz yapılmamıştır. Ayrıca, bunu isbat için kanıtlar göstermeğe de gerek yoktur. Ama, öteki dinlerin tanrısallığına, Tanrı elinden çıktığı savına binbir itiraz yapılmaktadır. Öyle ki, bu dinlerin tanrısallığının kabulü için sonsuz kanıtlara ihtiyaç görülmektedir.

XX.

Yeğ tutulması, üstün sayılması gereken din, Tanrının özüne (doğasına) en çok uyan din olmalıdır. Doğa yasası

Tanrının özüne en çok uyan yasadır. Tanrının özü «bozulmaz» oluşuna dayanır. Bozulmazlık ise öbür yasalar-
dan çok doğa yasasına yaraşır. Çünkü, öbür yasaların il-
keleri kitaplarda yazılıdır. Kitaplar ise, hükümsüz kalmak,
yanlış yorumlanmak, anlaşılmamak gibi insana vergi olay-
larla karşılaşabilir. Fakat doğal din gönüldedir, dolayısıy-
la bütün değişikliklerden uzaktır. Eğer onun için tutkulara
ve çürük inançlara kapılarak değişmek korkusu varsa, bu
korku öteki dinler için de vardır. Kaldı ki, bu dinler ken-
dilerine özgü bir sürü değişmeye uğramak tehlikesiyle
karşı karşıyadırlar, hatta bu tehlikeleri kendileri doğu-
rurlar.

XXI.

Ya doğal din iyidir ya da kötüdür. İyiyse bana yeter,
ondan daha iyisini istemem. Kötüyse, temelleri bakımın-
dan sizin dininiz de onun kadar kötüdür.

XXII.

Eğer Hristiyan dini doğal dine üstün olsaydı, bizi
tanrının ve insanın özü konusunda aydınlatırdı da böyle
karanlık içinde kalmazdık. Oysa Hristiyanlık, aydınlatacak
yerde, güçlüğe ve karanlığa yol açıyor. Bir doğacıya so-
rulsa: «İnsan niçin bu dünyada acı çekiyor?» O, «bilmi-
yorum,» diye cevap verecektir. Aynı soru Hristiyana so-
rulsa, bunu bir bilmeceyle ya da saçmalıkla cevaplan-
dıracaktır. Bu iki cevaptan hangisi, bilgisizlik mi yoksa
sır mı daha iyidir? Aslında, ikisi de birdir bu cevapların.
İnsan niçin dünyada acı çekiyor? Hristiyan «Bu bir sır-
dır» diyor. Doğacı, o da «Bu bir sırdır,» diyor. Görüyor-
sunuz ki Hristiyanın cevabı, sonunda doğacınıninkiyle ay-
nı kapıya çıkıyor. Eğer Hristiyan: «Ataları günah işlediği
için insanoğlu acı çekiyor» dese, bu kez siz diretirsiniz:
«Atalarının ahmaklığından ona ne?» Hristiyan gene «Bil-
miyorum! der. Bu bir sırdır.» Bunun üzerine ona, «Güzel
ama, dersiniz, niçin daha önce benim gibi konuşmadınız?

Demek ki, insanoğlu dünyada haketmeden acı çekiyor ve bunun sebebi bir sırdır!»

Bu olay Çinlilerin dünyanın havada duruşunu açıklamasına benziyor. Çinliye sormuşlar: Dünya böyle boşlukta neye tutunuyor? Cevap vermiş: Kocaman bir file. Pe-ki, fil neye tutunuyor? Bir kaplumbağaya mı? Ya kaplumbağa? Bilmiyorum. E, dostum, şu fili, kaplumbağayı bir yana bıraksan da, bilgisizliğini itiraf etsene!

(Çev. Asım Bezirci)

I.

Tutkulara durmadan atıp tutanlar var. İnsanoğlunun bütün üzüntüleri tutkulara bağlanıyor. Ama bütün zevklerin kaynağı da onlar olduğu unutuluyor. Tutkunun yapısında öyle bir öge var ki, ne çok iyidir denebilir, ne de çok kötü. Ama bana üzüntü veren şu ki, onlara hep kötü yönden bakılmaktadır. Bununla beraber, insanı yüksek şeylere ulaştırabilen ancak tutkulardır, büyük tutkular.

II.

Orta tutkular sıradan insanlar yaratır. Yurdumun kuruluşu söz konusu iken oturup düşmanı beklersem sıradan bir yurttaş olurum. Bir dost tehlike içindeyken ben gözlerimi dört açarak kendi hayatımın kaygusuna düşersem, dostluğum hesaplı bir dostluk olur. Hayat benim için sevgilimden daha tatlı ise, düpedüz bir âşıktan farkım yok demektir.

III.

Küçük tutkular büyük adamları küçültür. Tutkuları baskı altına almak doğal büyüklüğü ve gücü yok eder. Şu

ağaca bakınız, gür dalları olduğu için onun altında serinlik ve gölge bulabilirsiniz; kış gelip yapraklarını dökünceye kadar onun tadını çıkarabilirsiniz. Tutkulara aşırı bağlılık, hele ihtiyarlıkta, yaratılan eserleri etkilediği zaman, şiirde, resimde, müzikte daha da olgun eserler elde edilir.

V.

Tutkuları yok etmeyi ileri sürmek zırdeliliktir. Hiçbir şey istememek, hiçbir şey sevmemek, hiçbir şey duymamak için bir cezbeli gibi kendine eziyet eden som sofunun bu tatlı hayali gerçekleşmiş olsaydı ortaya tam bir ucube çıkmış olurdu!

VII.

Korkunç sesler! Çığlıkları İniltileri Bütün bu inleyen cesetleri kim kapattı bu zindanlara? Bütün bu zavallıların suçu ne? Kimisi taşlarla bağrını dövüyor, kimisi demir çengellerle vücudunu paralıyor, hepsinin gözünde keder, ıstırap ve ölüm okunuyor. Kim onları bu acılara mahkûm etti?... **Günah İşledikleri İçin Tanrı...** Tanrı dedikleri nedir? **İyilik timsali bir Tanrı...** İyilik timsali bir Tanrı göz yaşlarıyla yıkanmakta zevk bulabilir mi? Duyulan büyük korku onun rahmetine küfür sayılmaz mı? Suçlular bir zorbanın öfkesini yatıştırabilselerdi daha ne isterlerdi?

IX.

Bana Yüce Varlık diye tanıtılan şeyin görünüşüne, öfkeye düşkünlüğüne, öc alışının şiddetine, batırdığı kimselerin elinden tuttuğu kimselere oranı bakımından yapılacak karşılaştırmalara bakarak, en doğru kişi bile onun var olmadığı sonucunu çıkarabilir. İnsanlar, öte dünyada korkacak hiçbir şey olmadığına inanabilseydiler, bu dünyada daha rahat olurlardı: Tanrı yoktur düşüncesi hiç kimseyi korkutmaz, ama ya dedikleri gibi birisi varsa, düşüncesi insani korkutur.

XV.

İnsanın Tanrı tarafından yaratıldığı boş bir inançtır. Dünyanın öncesiz ve sonsuz olduğu, ruhun ölümsüzlüğünden daha az akla yatkın değildir. Çünkü hareketin ilkesi sakım olduğu halde, bu evreni nasıl meydana getirebildiğini anlamıyorum. Hiç gereği yokken varsayılan bir varlığı ileri sürüp bu güçlüğü yenmeye çalışmaksa gülünç olmaktadır. O varsayılanı anlamamanın yolu da yoktur ya! Madde dünyasında göze çarpan harikulâde şeyler, üstün bir zekânın varlığına kanıt sayılsa bile, manevî dünyada göze çarpan bozukluklar Tanrı kavramını yok etmeye gene de yeter. Diyorum ki, her şey bir Tanrı eseri ise, her şeyin olabildiği kadar iyi olması gerekir. Çünkü her şey olabildiği kadar iyi değilse, ya Tanrının buna gücü yetmiyor, ya da bunu isteyerek kötü yapmıştır. Onun varlığını ortaya çıkarmak için bundan daha iyi bir yöntem olamaz. Soruyu bu şekilde ortaya koyduktan sonra sizin tanrısal nurunuzla bir alışverişe de yer kalmaz. Eğer kralların en iyisi Britannicus'un öldürülmesi ve insanların en kötüsü Neron'un kral oluşu iyi bir şey olsaydı, zayıf bir ihtimal de olsa, her kötülüğün kaynağının bir iyilik olduğu sonucuna varılabilirdi. Benzer araçlar kullanmaksızın aynı amaçla ulaşmanın imkânsız olduğu nasıl ispat edilebilir? Erdemlerin yüceliğini daha da artırmak için kötülüklere göz yummak, apaçık bir zarar için çok önemsiz bir fayda sağlamak demektir.

İşte ileri sürdüğüm sorular bunlar. Nasıl karşılık vereceksiniz bunlara?... «Ben kötü bir kişiyim, Tanrıdan korkacak yanımlı olmasaydı onunla savaşmazdım.» Bu cümleyi hatiplere bırakalım. Bu söz gerçeği sarsabilir, üstelik bunda çok az hoşgörü var. Bir kimse Tanrıya inanmıyor diye ona sövmeye hakkımız var mı? İki tartışmacı arasında, öfkeye kapılanın haksız olduğuna bire karşı yüz konabilir, Menippe, Jupiter'e şöyle der: «Cevap vereceğin yerde yıldırımına başvuruyorsun, o halde haksızsın.»

XXVII.

Bilgisizlik ve meraksızlık çok yumuşak iki yastıktır.

Ama onları öyle bulmak için insanın Montaigne'inki gibi olgun bir kafası olmalıdır.

XIX.

Benden gerçeği araştırmam beklenmelidir, yoksa onu bulmam değil. Bir şafсата beni kesin bir kanıttan (delil-den) daha çok etkileyebilir mi? Gerçek sandığım yanlışlara inanmak, yanlış bellediğim gerçekleri ise atmak zorundayım. Ama bu aldanışta korkacak ne var? Bu dünyada akıllı var diye hiç kimseye öte dünyada ödöl verilecek değildir. Akıllı yok diye de kimse cezalandırabilir mi? Düşüncelerini akla yatkın yürütmedi diye bir insanı mahkûm etmek, onun bir akılsız olduğunu unutarak ona karşı, kötü bir kişiymiş gibi davranmak demektir.

XXX.

Şüpheci kimdir? Şüpheci, inandığı her şeyden şüphe eden, aklının ve duyularının ona doğru diye gösterdiklerine inanan bir filozoftur. Daha açık ve kesin bir şey mi istiyorsunuz? Pyrroncu bir şüpheciye içinizden hak verirsiniz siz de şüpheci olursunuz.

XXXIII.

Aşırı inanmakta ne kadar tehlike varsa, pek az inanmakta da o kadar vardır. Çoktanrıci olmak, ya da tanrıtanımaz olmak birbirinden ne daha çok tehlikelidir, ne daha az. Oyleyse, bu iki karşıt aşırılık, her zaman ve her yerde, yalnız şüphecilik yolu ile eşit olarak doğrulanabilir.

XXXV.

Dinsizlik aldı yürüdü diye sızlanıyorlar. Asya'da Hıristiyanı, Avrupa'da Müslümana, Londra'da Katoliğe, Paris'te Kalvenciye, Saint-Jacques sokağının üst başında Janseniste, Saint-Médard mahallesinin sonunda Moliniste dinsiz derler. Şu dinsiz denen kişi kimdir? Herkes mi? yoksa hiç kimse mi?

Bir kimse dinsel inançlarını, seçerek değil de, eğitim yolu ile aldığına göre, kör veya topal doğmadım diye övünmekte haklı olmadığı gibi Hıristiyan veya Müslüman olmakla da övünemez. Bu bir talih işidir, değer konusu değildir.

(Çev. İsa Öztürk)

GÖRENLER YARARINA KÖRLER ÜSTÜNE MEKTUPTAN

Puiseaux'lu körle Saunderson'un hikâyelerine İskenderiyeli Didme'in, Asyalı Eusebe ve Nicaise'li Méchlin'in ve daha birkaç körün hikâyelerini ekleyebilirim. Bunlar öteki insanlara o kadar üstün idiler ki, şairler, hiç mübâlâgasız, Tanrıların bunları kıskanarak, ölümlüler arasında kendilerine denk mahlûklar bulunmasın diye bir duyudan mahrum ettiklerini söyleyebilirler. Şu, tanrıların sırlarını bilen ve geleceği haber veren Teireias bunlardan biri değil midir? Bu, hâtırası rivayetlerle bize kadar gelmiş olan kör bir filozoftu. Ama bunu bırakalım, Saunderson'dan daha fazla ayrılmayalım ve bu harikulâde adamı mezarına kadar takib edelim. Öleceğine yakın, yanına çok kurnaz bir papaz olan B. Gervais Holmes'i çağırmışlardı. Aralarında Allah'ın varlığı üzerinde bir konuşma oldu. Bunun bazı parçalarını elimden geldiği kadar tercümeye çalışacağım. Zira böyle bir zahmete değecek değerde şeylerdir. Papaz ona tabiatın hârikalarından dem vurmaya başlamıştı. Kör Filozof: «Aman bayım, dedi, benim için olmayan bütün bu güzel manzaraları bir tarafa bırakın! Ben bütün ömrümü karanlıklar içinde geçirmeye mahkûm edilmişim; şimdi siz kalkıyorsunuz, bana, yalnız si-

zın ve sizin gibi görenler için bir şey ifade eden güzelliklerden bahsediyorsunuz. Eğer Allaha inanmamı istiyorsanız, ona dokunabilmemi temin etmelisiniz.»

Papaz:

— Bayım, elinizi vücudunuzda gezdiriniz, organlarınızın hayret verici mekanizmasında Allahın varlığını bulacaksınız, diye kurnazca cevap verdi.

— Bay Holmes, bütün bunlar benim için, sizin için olduğu kadar güzel değil. Kabul edelim ki, dediğiniz gibi hayvan uzviyetinin mekanizması iddia ettiğiniz kadar mükemmel olsun. Buna inanırım; çünkü siz doğru olmayan bir şeyi yutturmak istemeyecek kadar namuslu bir insansınız. Yalnız şunu sormak isterim, bunun çok üstün zekâlı bir varlıkla ne ilgisi vardır. Bu mükemmelliğin size hayret vermesinin sebebi, herhalde gücünüzün yetmediği her şeyi bir hârika olarak görmeye alışık olmanızdır. Ben de çok zaman sizin için şaşılacak bir şeydim. Ama sizde hayret uyandıran şey için ben hiç hoşunuza gitmeyen şeyler düşünürüm. İngiltere'nin tâ öbür ucundan kalkıp bana kadar gelen ve nasıl olup da geometri ile uğraştığını bir türlü anlamayan insanlar da var; kabul etmeniz gerekir ki, insanların dünyada nelerin mümkün olabileceği hakkında hiçbir fikirleri yoktur Bizce, bir olay insan gücünün üstünde midir? Hemen şöyle deriz: **Allah yapısı.** Daha azını kibirimize yediremeyiz. Sözlerimize acaba daha az övünme ve daha çok felsefe katamaz mıyız? Tabiat karşımıza çözülmesi güç bir düğüm çıkardığı zaman onu olduğu gibi bırakalım ve bizim için yeni bir düğümden başka bir şey olmayan bir varlığın elini bu iş için kullanmaya kalkışmayalım. Bir kızılderiliye, dünya niçin boşlukta duruyor diye sorunuz; size bir filin sırtındadır da ondan, diye cevap verecektir. Peki ya fil? Bir kaplumbağa sırtında! Bu adama acırsınız. Fakat ona söylendiği gibi size de şöyle denebilir: «Dostum Bay Holmes, evvelâ bilgisizliğinizi itiraf edin ve bırakın şu fil ve kaplumbağa masallarını...»

Saunderson bir an durdu. Papazın cevabını beklediği belliydi. Ama bu kör nereden hücum etmeli?

B. Holmes, Saunderson'un kendi hakkındaki iyi niyetinden istifade etmek fırsatını kaçırmadı ve Newton, Leibnitz, Clarke gibi ve yine kendi yurttaşları arasında, bütün dünyaca en büyük dâhilerden sayılan birçok kim-selerin tabiatın hârikaları karşısında bunların zekâ sahibi bir yaratıcısı olduğunu kabul ettiklerini söyledi. Şüphesiz bunlar, papazın, Saunderson'a söyleyebileceği en kuvvetli sözlerdi. Bunun üzerine, bizim kör de Newton çapında bir adamın kabul etmekten çekinmediği bir şeyi reddetmenin küstahlık olacağını söyledi; yalnız Newton'un kendisi için, tabiatın Newton için olduğu kadar kuvvetli bir delil olmadığını, Newton'un Allahın sözüne inandığını, kendinin ise Newton'un sözüne inanmak durumunda bulunduğunu söylemekten de geri kalmadı. «Bay Holmes, diye de ilâve etti, sizin ve Newton'un sözlerinize ne kadar inanmam lâzım geldiğini bir kere düşünün. Hiçbir şey görmemekle beraber, her şeyde mükemmel bir düzen olduğunu kabul ediyorum. Ama sanıyorum ki, benden de bundan daha fazlasını istemezsiniz. Kâinatın şimdiki hâli üzerinde sizin dediklerinizi kabul edeceğim. Fakat buna karşılık bana, hakkında sizin de benim kadar kör olduğunuz eski ve ilk hâl hakkında hoşuma gittiği şekilde düşünmek serbestliğini bağışlamanızı isteyeceğim. Burada karşıma çıkaracak hiçbir şahidiniz yoktur. Gözlerinizin de size hiçbir yardımı dokunamaz. İsterseniz gözünüze çarpan düzeni daima var olmuş sayın. Fakat bırakın da ben, hiç de böyle olmadığına inanayım. Bir de şunu söyleyeyim ki, bütün varlıkların ve geçmiş zamanların tâ başlangıcına çıktığımız takdirde, maddenin kımıldanmaya, kaosun dağılmaya başladığını hissettiğimiz o devirlerde birkaç iyi organize edilmiş varlığa karşılık bir sürü şekilsiz varlığa rastlarız. Eşyanın şimdiki hâli üzerinde size yapacak hiçbir itirazım olmasa bile, hiç olmazsa geçmişteki şartlar hakkında soracağım şeyler vardır. Meselâ size Newton'a, Leibnitz'e, Clarke'a hayvanla-

rın ilk teşekkül çağlarında, bazılarının başsız, bazılarının da ayaksız olmadığını kim söyledi diye, soramaz mıyım? Şunu da ileri sürebilirim ki, bu hayvanlardan bazılarının midesi, bazılarının da barsağı yoktu. Bunların arasında bir mide ile damak ve dişlere sahip oldukları için devam edecek gibi görünürken bir kalp veya akciğer bozukluğu yüzünden nesilleri tükenenler vardır. Bundan başka canavarların biribiri ardınca tükendiklerini, maddedeki bütün bozuk kombinezonların ortadan silindiğini, mekanizmaları hiçbir mühim tezadı taşımayanların kendiliklerinden var olup devam ettiklerini söyleyebilirim.

«Bir kere bunu kabul ettikten sonra, eğer ilk insanın hançeresi kapalı olsaydı, gereken gıdalardan mahrum kalsaydı, tenasül uzuvları kusurlu olsaydı da eşi ile asla birleşmeseydi, yahut başka bir nevide üreseydi, o zaman, insanın hâli ne olurdu, diye sorarım size Bay Holmes? Bütün kâinatın durulması içinde kaybolacak ve adına insan denilen bu kibirli mahlûk dağılıp, maddenin molekülleri arasına karışacak ve bunun neticesi olarak daima var olan şeyler arasında değil de varlığı mümkün olan şeyler arasında kalacaktı.

«Eğer vaktiyle şekilsiz mahlûklar olmasaydı ileride de olmayacağını iddia eder ve benim hayalî faraziyelere daldığımı söylerdiniz. Ama düzenin o kadar mükemmel olmadığı şundan da belli ki, zaman zaman acayip yaratıkların meydana geldiğini görüyoruz» diye Saunderson sözüne devam etti. Sonra papaza doğru dönerek şunları ilâve etti: «Bana iyice bakın Bay Holmes. Gözlerim yok. Sizin bu organa sahip olmanız, benim de ondan mahrum olmam için acaba Allaha karşı ne yapmıştık?»

Saunderson bu sözleri o kadar içten, o kadar dokunaklı söylemişti ki, papaz da, orada bulunan başka kimseler de kederini paylaşmaktan kendilerini alamadılar ve onun için acı gözyaşları döktüler. Kör bunun farkına vardı. Papaza: «Bay Holmes, dedi, sizin ne iyi yürekli bir insan olduğunuzu çok iyi biliyorum. Şu anda bunu ispat ediyeniz içime pek dokundu. Eğer beni gerçekten seviyorsa-

nız, ölürken, kimseye ıstırap vermemiş olmanın tesellisini de çok görmeyin.»

Sonra daha metin bir sesle ilâve etti: «Öyle sanıyorum ki, kaynaşma halindeki madde, kâinatı meydana getirmeye başladığı zamanlarda hemcinslerim pek basit şeylerdi. Peki ama, hayvanlar için düşündüğüm şeyi neden öteki dünyalar için de iddia etmeyecektim? Birçok zedelenmiş, eksik kalmış âlemler benim asla dokunamadığım ve sizin de göremediğiniz kadar uzak boşluklara dağılmış, yeniden şekil almış, sonra belki yine dağılmıştır. Fakat orada hareket devam ediyor ve madde yığınlarını, kalıcı bir şekilde birleştirmeye kadar da devam edecek.

«Ey Filozoflar! Benimle birlikte benim dokunabildiğim, sizin de görebildiğiniz organize varlıkların ötesindeki, kâinatın sonsuzluklarına doğru gelin; bu yeni okyanusta gezinin, ve bu düzensiz çalkışıların arasından, burada biliciliğine hayran olduğunuz yaratığın izini bulun bakalım!

«Ama sizi kabuğunuzdan çıkarmak neye yarar? Bu dünya nedir Bay Holmes? Daima değişikliklere uğrayan, hep yıkılmaya doğru giden bir terkip, birbiri ardından gelen, birbirini iten ve sonra kaybolan varlıkların bir geçişi. Geçici bir simetri, bir anlık bir düzen. Demin size, eşyanın mükemmelliğini kendi gözünüzle kıyaslayarak değerlendirdiğiniz için sitem etmiştim. Şimdi de bunların devamlılığını kendi ömrünüzle ölçtüğünüz için tenkit ediyorum. Sizin, kâinatın aralıksız varlığı hakkındaki hükmünüz efemer'in (bir gün yaşayıp ölen böcekler) sizin hayatınız hakkındaki hükmünü andırıyor; nasıl, yalnız bir an yaşayan varlık sizi ebedî sayarsa, siz de kâinatı kendinize göre ebedî sayıyorsunuz; hattâ böcek sizden daha akıllıca düşünmüş oluyor. Çünkü sizin ebediliğiniz içinde ne kadar çok efemer nesli gelip geçmiştir? Bu ne engin bir gelenektir! Bununla beraber, hepimiz de doldurduğumuz boşluğa, ömrümüzün devam ettiği kesin zamana

rağmen bir gün göçüp gideceğiz. Zaman, madde ve mekân belki bir noktadan başka bir şey değildir.»

Bu konuşma Saunderson'u haddinden fazla yormuştu. Birkaç saat süren bir koma haline girdi. Kendine geldiği zaman: «Ey Clarke'ın ve Newton'un Allahı! Bana acı!» diye haykırdı ve can verdi.

(Çev. Adnan Cemgil)

D'Alembert — Neden mi böyleyim? Neden olacak, böyle olmam gerekti de ondan. Evet, burada böyleyim, ama ya başka yerde? Sözgelişi ya Kutup'ta? Ya hattı üstüvada? Ya Satürn'de? Birkaç bin fersahlık uzaklık benim türümü değiştirirse, birkaç bin dünya çapı uzaklık neler yapmaz?... Eğer, evrende her şey genel bir akış içindeyse, birkaç milyon yüzyıllık süre ve değişme burada ve başka yerde neler yaratmaz? Satürn'deki duyan ve düşünen canlının nasıl bir varlık olduğunu kim biliyor? Hem, bakalım, Satürn'de duygu ve düşünce var mı? Peki ama, neden olmasın? Satürn'deki duyan ve düşünen varlığın benden çok duyuları olamaz mı? Eğer böyleyse, yazık olmuş Satürn'lüye! Çünkü, duyular ne kadar çoğalırsa, ihtiyaçlar da o kadar artar.

Bordeau — Hakkı var; organlar ihtiyaçları, ihtiyaçlar da organları yaratır.

Matmazel de l'Espinasse — Doktor! Siz de mi sayıklamaya başladınız ne?

Bordeau — Hayır! Ama neden olmasın? Ben, iki organ parçasının uzayarak iki kol olduğunu gördüm.

Matmazel de l'Espinasse — Yalan söylüyorsunuz!

Bordeau — Doğruyu söylüyorum. Gözlerimle gördüm: Önce kollar yoktu, omuz kemikleri uzadı, kımıldı-

dı, oluşarak iki kol meydana geldi.

Matmazel de l'Espinasse — Ne çılgınlık!

Bordeau — Olmuş bir şey bu. Koisuz soyların uzun süre birbirini izlediğini tasarlayın. Sürekli çaba gösteriliyor ve sonunda, bu kısaççıkların iki yanda uzadığını, git-gide omuzlara yayıldığını, uçlarından parmaklar çıktığını, böylece, ellerle kolların oluştuğunu görürsünüz. İlk yapı ihtiyaçlara ve kullanışlara göre ya bozulur, ya da gelişir. O kadar az yürüyor, o kadar az çalışıyor, o kadar çok düşünüyoruz ki bir gün neredeyse salt kafa olarak kalacağımızdan korkuyorum.

Matmazel de l'Espinasse — Salt kafa, salt kafa.

Önemli değil... Ama, bana öyle geliyor ki bu çılgınlıklar sonunda... Aklıma çok tuhaf şeyler getiriyorsunuz...

Bordeau — Susun.

D'Alembert — Niçin böyleyim, demek ki böyle olmam gerekmiş de onun için böyleyim. Her şeyi değiştirseniz beni de ister istemez değiştirmiş olursunuz. Gelgelelim, her şey durmadan değişiyor... İnsan çok görülen bir sonuçtur, ucube ise seyrek görülen bir sonuçtur. Fakat bunların ikisi de genel ve evrensel düzen içinde aynı ölçüde doğal ve zorunludur. Hem, şaşılacak ne var bunda? Bütün varlıklar birbirinin içinde dolaşıp duruyor, demek ki bütün türler, yani her şey sürekli bir akış halinde... Her hayvan az çok bir insandır, her maden az çok bir bitkidir, her bitki az çok bir hayvandır. Doğada kesinleşmiş, duruklaşmış hiçbir şey yoktur... Hani, Père Castel'in şerit hikâyesi... Evet, Père Castel sizin şeridinizdir bu, başka bir şey değil. Her şey az çok kendinden öte bir şeydir; az çok toprak, az çok su, az çok hava, az çok ateştir; yani az çok şu ya da bu âlemdendir. Sözün kısası, hiçbir şey yalnızca bir varlığa özgü bir hamurdan yapılmamıştır. Nitekim, her varlık o hamurdan bir nitelik taşır, kendine özgü hiçbir nitelik yoktur ki o hamurda da bulunmuş olmasın. Bu niteliğin oranı bizi daha çok falan ya da filan varlığa yaklaştırır... Öyleyken, siz kalkmış, bireylerden söz açıyorsunuz, zavallı filozoflar! Bırakın şu bireylerinizi de

banâ cevap verin: Doğada bir atoma tıpatıp benzeyen bir başka atom var mıdır? Hayır. Anlamıyor musunuz ki, doğada her şey birbirine bağlı, varlıklar zincirinde tek bir boşluk yok? Bireylerinizle ne demek istiyorsunuz? Birey mirey yok, hiç yok. Bir tek büyük birey var: Bütün. Ancak bu bütünün içinde, tıpkı bir makinede, bir hayvanda olduğu gibi sizin şu ya da bu adı vereceğiniz bir parça bulunur. Ama, bütündeki bu parçalardan birine birey adını verirsiniz, kuşun bir kanadına, kanadın bir tüyüne birey demişçesine yanlış bir şey söylemiş olursunuz. Bir de kalkmış cevherden söz ediyorsunuz, zavallı filozoflar! Bırakın şu cevherlerinizi de, bütüne genel kütleye bakın. Eğer hayaliniz onu kucaklayamayacak kadar dar ise, başlangıcınızla sonunuzu düşünün. Ey Architos, sen yer yuvarlağını ölçtün, sonra ne oldun? Bir avuç kül.. Bir varlık nedir? Birtakım eğilimlerin toplamı. Sanki ben eğilimlerden başka bir şey olabilirmişim gibi... Hayır, ben de bir sona doğru gidiyorum. Peki türler? Onlar da kendilerine özgü ortak bir sonu olan eğilimlerden başka bir şey değildirler. Ya yaşam? Yaşam, yani birbiri ardından gelen etkiler ve tepkiler... Yaşarken kütlemle etkiler ve tepkiler gösteriyorum, ölünce de moleküllerime aynı şeyi yapacağım. Yoksa ölmüyor muyum? Hayır, bu anlamda elbette ölmüyorum, ne ben ölüyorum, ne de başka şeyler ölüyor. Doğmak, yaşamak, göçüp gitmek biçim değiştirmekten başka bir şey değil. Hangi biçim olursa olsun, ne önemi var? Her biçimin kendine göre bir mutluluğu ya da mutsuzluğu vardır. Filden böceğe, böcekten de canlı ve duyarlı moleküle —yani her şeyin kökenine— kadar doğada hiçbir şey yok ki sevinmesin, acı çekmesin. Sevinç ya da acı duymasın...

(Çev. Asım Bezirci)

DIDEROT İLE D'ALEMBERT'İN KONUŞMASINDAN

Diderot — Bana, duyan bir varlığın, kendine aranla var oluşu ne demektir, söyler misiniz?

D'Alembert — Bu, düşünüşün ilk anından bu zamana kadar kendi varlığının bilincine sahip olması demektir.

Diderot — Bu bilinç neye dayanmaktadır?

D'Alembert — Yaptığı hareketlerin belleğinde yer tutmuş olmasına.

Diderot — Ya bu bellek olmasaydı?

D'Alembert — Bu bellek olmasaydı, kendini bilmeyecek, çünkü varlığını yalnız, izlenim anında hissedecek; hayatının tarihi olmayacaktı. Hayatı, aralarında hiçbir bağ olmayan birbiri ardınca sıralanmış duyumlardan ibaret kalacaktı.

Diderot — Çok iyi. Peki bellek nedir? Nereden gelmiştir?

D'Alembert — Kuvvetlenen, zayıflayan, bazan da tamamıyla yok olan bir yapıdan.

Diderot — O halde duyan ve bu belleğe özgü yapıya sahip olan bir varlık, edindiği izlenimleri birbirine bağlar, bu bağlayışla hayatının hikâyesini meydana getirir ve kendisi hakkın bilince sahip olduğu gibi, inkâr eder, tasdik eder, netice çıkarır, düşünür.

D'Alembert — Galiba böyle olmaktadır. Yalnız bir müşkülüm daha kalıyor.

Diderot — Aldanıyorsunuz. Daha birçok güçlükler var.

D'Alembert — Ama bir tane belli başlı müşkülüm var. Bu da, bizim bir defada yalnız tek bir şey düşünebilmemizdir. Değil şu halkalarına binlerce fikri alan koca düşünüş zincirlerini kurmak, hattâ, basit bir önerme kurmak için bile hiç olmazsa en az iki şeyin elde bulunması gerekmektedir. Herhangi bir niteliğini tasdik veya inkâr ettiği anda dahi, bir şeyin algıda bulunduğu sanılır.

Diderot — Ben de o fikirdeyim. Bu beni bazan organlarımızın elyafını, titreyen duyar tellerle kıyaslamaya götürür. Titriyen duyar tel titrer, kendisine vurulduktan uzun zaman sonra bile titrer, ses verir. İşte bu titreyiş, bu zorunlu ses vermedir ki önümüzdeki şeyin yerini tutar, algı da ona uygun olan niteliği araştırmakla meşgul olur. Titreyen tellerin başka bir özelliği başka telleri titretmektedir. İşte böylece, bir fikir ikinci bir fikri çağırır, ikincisi bir üçüncüyü, üçü birden de bir dördüncü fikri çağırırlar ve bu böylece devam eder; öyle ki, düşüncelerine dalmış, yahut sessizlik içinde kendini dinlemekte olan filozofun kafasında uyanan, birbirine eklenip akıp giden fikirlere bir son çekmek mümkün olmaz. Bu âletin hayret verici hamleleri vardır. Bazan uyanan bir fikir kendisinden kavranması güç bir entervalde bulunan bütün bir armonik meydana getirir. Bu olay, ses veren, cansız, birbirinden ayrı tellerde görüldükten sonra neden canlı ve birbirine bağlı noktalar, bağıntılı ve duyar lifler arasında olmasın?

D'Alembert — Bu doğru olmasa bile pek ustaca bir buluş. Ama zannedilebilir ki siz, farkına varmadan kaçınmak istediğiniz sakıncayla karşı karşıya gelmiş oluyorsunuz.

Diderot — Hangi sakınca?

D'Alembert — İki cevherin birbirinden ayrılmasına kızıyordunuz.

Diderot — Böyle olduğunu gizleyecek değilim.

D'Alembert — Meseleye yakından bakarsanız görürsünüz ki, siz, filozofun algısını musiki âletinden ayrı bir varlık, âdeta titreyen tellere kulak kabartıp, çıkardıkları seslerin ahenkli veya ahenksiz olduğu hakkında hükümler veren bir müzisyen olarak tasarlamaktasınız.

Diderot — Böyle itiraza yer vermiş olabilirim. Ama siz de bir musiki âleti olarak tasarladığımız filozofla, klâvsen dediğimiz musiki âleti arasındaki farkı gözönünde tutsaydınız belki de bu itirazı ileri sürmezsiniz. Filozof duyar; o hem musiki aleti hem de müzisyendir. Duyar olduğu için çıkardığı seslerin geçici bilincine sahiptir. Hayvan olmak sıfatıyla da belleği vardır. Bu organik yetenek sesleri kendinde birleştirerek melodiyi meydana getirir ve saklar. Klâvsende duyarlık ve bellek olduğunu farzedin de, tuşlarında çalmış olduğunuz parçaları kendiliğinden tekrar edemiyeceğini söyleyin bakalım. Biz duyarlığa ve belleğe sahip olan klâvsenleriz. Duyularımız, bazan etrafımızı çeviren tabiatın oynattığı çok kere de kendi kendine oynayan birer tuştur. Bence işte sizin ve benim gibi canlı klâvsenlerde olup bitenler bunlardır. Öyle bir izlenim var ki bunun sebebi musiki âletinin dışında ve içindedir, bir duyum da vardır ki bu izlenimden doğar. Bu devam eden bir duyumdur; çünkü, bunun bölünemeyecek kadar küçük bir zamanda meydana gelip sönmüş olacağını düşünemeyiz. Bunun ardından gelen başka bir izlenim vardır ki, bunun da sebebi öteki gibi hayvanın içinde veya dışındadır. Bir ikinci duyum daha vardır ki, gene de bunları ifade eden tabii veya itibarî birtakım sesler vardır.

D'Alembert — Kabul. O halde bu canlı ve duyar klâvsen üstelik beslenmek ve çoğalmak hassasına sahip olsaydı, demek ki yaşayacak ve kendiliğinden veya dışisiyle birlikte canlı ve ses veren küçük klâvsenler de meydana getirecekti.

Diderot — Şüphesiz. Sorarım size, bir saka kuşu, bir bülbül, bir müzisyen, bir insan da sanki böyle değil de nedir? Ve bir kanarya ile, bir çalgılı kutu arasında

bundan başka ne fark vardır? Şu yumurtayı görüyor musunuz? İşte bütün ilâhiyat nazariyelerini ve dünyanın bütün tapınaklarını bununla alt üst ediyorlar. Bu yumurta nedir? İçine tohum girinceye kadar duygusuz bir kütle. Tohum düştükten sonra da yine duygusuz bir küttedir. Çünkü bu tohumun kendisi de cansız ve kaba bir sıvıdır. Nasıl oluyor da bu kütle yeni bir bünyeye, duyarlığa, hayata kavuşuyor? Isı ile. Isıyı meydana getiren nedir? Hareket. Hareketin birbirinin ardından gelen etkileri nelerdir? Buna cevap verecek yerde, oturun da bunları birer birer gözden geçirelim. Başlangıçta bu sadece kımıldayan bir nokta; uzayan ve renklenен bir iplikten ağıdır; sonra etleşir, bir gaga peyda olur, kanatçıklar çıkar, gözler, ayakçıklar görünür, sarı bir madde kütle si etrafında dolandır ve barsakları meydana getirir, işte size bir hayvan. Bu hayvan hareket eder, kımıldar, bağıırır. Onun kabuğun içinde bağıırışını duyuyorum: tüyleniyor; görmeye başlıyor. Sallanan başının ağırlığı gagasını durmadan, içine kapandığı hapishanenin iç duvarlarına çarptırır; nihayet bu duvar çatlar, civciv içinden çıkar, yürür, koşar, çırpınır kaçar, sokulur, inler, acı duyar, sever, istek duyar, sevinir, onda da sizin bütün duygularınız, bütün hareketleriniz vardır. O, bunları yapar. Siz de Descartes gibi, bunun hayvan taklidi bir makine olduğunu söyleyebilir misiniz? Böyle söylerseniz sizi küçük çocuklar alaya alır; filozoflar da, öyle ise siz de böyle bir makinesiniz, derler. Eğer hayvanla sizin aranızda yalnız yapı farkı olduğunu söylerseniz, anlayış, zekâ ve iyi niyet sahibi olduğunuzu göstermiş olursunuz. Ama o zaman da size herhangi bir durumda bulunan cansız bir madde ile onu saran kendi gibi cansız maddeden ısı ve hareketle nasıl olup da duyarlık, hayat, bellek, bilinç, ihtiraslar ve düşünce elde edilebildiğini soracaklardır. Sizin için şu iki yoldan birini seçmekten başka yapacak şey yoktur: ya yumurtanın içinde kendisini açığa vurmaya hazır, gelişmesini bekleyen bir eleman saklı olduğunu, yahut da bu görünmez elemanın kabuğun içine gelişmenin belli bir anında sokulmuş ol-

duğunu tasarlayacaksınız. Ama bu eleman nedir? Uzayda bir yeri var mıydı, yoksa yok muydu? Hareket etmesizin nasıl gelebildi? Yahut nasıl çıkabildi? Orada veya başka yerde ne yapıyordu? Kendisine ihtiyaç olduğu anda mı yaratıldı? Daha önce var mıydı? Bir sığınak mı arıyordu? Mütecanis olmadığına göre de ne gelişmesinden önceki cansızlığı, ne de gelişmiş hayvanın içindeykenki canlılığı anlaşılabilir. İçinizi dinleyin, kendinize acırsınız. Duyarlığın, maddenin genel bir özelliği veya bün-yenin bir ürünü olduğu yolundaki basit bir varsayımı kabul etmemek yüzünden, sağduyuyu çiğnediğinizi, bir es-rar, çelişme ve anlamsızlıklar uçurumuna yuvarlandığınızı anlayacaksınız.

D'Alembert — Bir varsayım. Bunu söylemek hoşunuza gidiyor. Ama, ya bu, madde ile kökten bağdaşamaz bir nitelik ise? (...)

Diderot — Evrende, insanda, hayvanda birden fazla cevher yoktur. Çalgılı kutu tahtadandır, insan ettendir. Saka kuşu ettendir, müzisyen ettendir ama yapıları başka türlüdür, ikisinin de aslı, oluşumu, fonksiyonu ve amacı birdir.

D'Alembert — Peki, bu sizin iki klâvsen arasında, ses uygunluğu nasıl meydana geliyor?

Diderot — Bir hayvan bir başka hayvana tamamıyla benzeyen bir duygulu musiki âleti olduğundan, aynı yapıyı taşıdığından, aynı tellerle cihazlandırılmış olup sevinç, acı, açlık, susuzluk, hastalık, beğenme, korku gibi halleri aynı şekilde duyduğundan kutuplarda ayrı, ekvator çizgisinde ayrı ayrı sesler vermesi mümkün değildir. Bunun için ünlemlerin, ölü ve yaşayan bütün dillerde bir olduğunu görüyorsunuz. Uyumlu seslerin kaynağını ihtiyaçta ve yakınlıkta aramalıdır. Duygulu musiki âleti yahut hayvan, herhangi bir ses çıkardığı zaman, bunun kendi dışında herhangi bir etki yaptığını, kendine benzeyen başka duygulu musiki âletlerinin yani başka hayvanların yaklaştığını, uzaklaştığını, bir şeyler istediklerini, verdiklerini, yaraladıklarını, okşadıklarını anlıyor;

bütün bu etkiler onun ve ötekilerin belleğinde bu seslerin meydana gelişleriyle ilgili olarak yer alıyor. İnsanların ilişkilerine de bakarsanız böyle seslerden ve hareketlerden başka bir şey görmezsiniz. Ortaya koyduğum sisteme bütün kuvvetini verebilmek için onun da, Berkeley'in cisimlerin var oluşlarına karşı ileri sürdüğü sistemle aynı aşılmaz güçlüklerle karşı karşıya bulunduğunu düşünmelisiniz. Öyle bir coşkuntuk anı olmuştur ki duy-gulu klâvsen kendisinin dünyada tek klâvsen olduğunu ve evrenin bütün armonilerinin yalnız kendisinde toplandığını zannetmiştir.

D'Alembert — Bu konuda söylenecek bir hayli şey var.

Diderot — Doğrudur.

(Çev. Adnan Cemglli)

ABBE BARTHE LEMY İLE DİDEROT'NUN KONUŞMASINDAN

Abbé — Tartışmalardan uzak yaşıyorum ben. Durmadan çalışıyorum. Çağımınkilerden çok, eski Roma'nın, Yunan'ın, Filistin'in bilge kişileriyle düşüp kalkıyorum.

Diderot — Çalışmak... işte, bu ölümlü dünyada payımıza düşen şey; işte görevimiz. Bizden sonra geleceklere eskisinden çok ışık ve esenlik bırakmak; geçmişten kalan mirası artırmak: İşte gerçekleştirmemiz gereken iş. Sözlerime şunu da eklemeliyim: Çevremizdekilere, yoldaşlarımıza elimizden geldiğince iyilik etmek, elimizden geldiğince acılarını dindirmek. İyilik her şeyden üstündür. Çalışma ve iyilik, işte benim inancımın iki direği. Ötesine boş ver... Ben de d'Olbach gibiyim, sonsuzlukla ilgilenmem. Dünya ne zaman ve kimin tarafından yaratılmış, öldükten sonra nereye gideceğiz, ne olacağız? Sizin pek önem verdiğiniz bu sorunlar benim umurumda değil. Zaten, yüzlerce, binlerce yüzyıldan beri hiç kimse, ne bunları çözebilmiş, ne de birazcık aydınlatabilmiştir. Öyleyse?... Tanrı, ruh, ötedünya gibi şeylere ne inanırım, ne de onları inkâr ederim. Bu sorunlara boş veririm ve gözlerimi yaşama çeviririm. Tıpkı Spinoza gibi, öbür dünya ve ölüm üzerindeki bütün düşünmeleri yararsız boş ve tüketici bir çaba sayarım.

Abb  — Ah, zavallı Diderot'cuğum! Burada bizim sözümüz mü olur! Gerçek bilgelik Bourdalbu'nun pek güzel belirttiğı gibi, durmadan ölümü düşünmekte değil midir?

Diderot — Siz istediğiniz kadar düşünün! Bana gelince, o kadar uzağı göremem ben, gözlerim o kadar keskin değil. Onun için, günümünden ayrılmamak isterim, ne olmuşsam ve ne görmüşsem ona bağlanmakla yetinirim. Ayrıca, Tanrının varlığı, ruhun ölmezliğı gibi sorunlar üzerinde bir görüşe varamadığım için de üzülmem. Nasıl ki, iki kafam, üç kolum ya da dört bacağım yok diye üzülüyorsam! Yaşamı olduğu gibi alıyor ve gücümün yettiğince onu rahat, hoş ve namusluca geçirmeye bakıyorum. Gerçi hiç ummuyorum ama, eğer Styx'in dışında bir yargıçla karşılaşırsam korkmam; çünkü onun bilgeliğine ve acıyacağına inanıyorum. Elbette, beni bilgisizliğimden ve düşkünlüğümünden olduğu gibi açık sözlülüğümünden ötürü de cezalandırmaz. Cezalandırmaya kalkarsa, o zaman, benim de ona şöyle demeye hakkım olur: «Daha açık konuşmanız gerekirdi, konuşmadınız Tanrım! Bilmeceleri çözememişsem, kabahat benim mi? Beni içine attığınız karanlıklarda yol alabilmek için, fenerimi, şu biricik alevimi, şu titrek ışığı söndürmem gerektiğini nereden bilecektim? Bağışladığınız şu küçük akı susturmam gerektiğini nasıl anlayacaktım? Anlayamadım.»

(Çev. Asım Bezirci)

Paris, 2 eylül 1762

Her günlük hâtıra defterimi yazmaya koyulmadan önce, zevk ve ahlâka tatbik`edilen ve hiçbir seferinde tarif edilmeyen bir söz hakkında, içgüdü hakkında geçen bir konuşmayı anlatmak isterim. Ben şu fikri müdafaa ettim: İçgüdü, sayısız ufak tefek denemelerimizin bir sonucudur; hatırımızda kaldıklarından bile haberimiz olmayan ve dünyaya gözlerimizi açtığımız andan beri devam edegelen o denemelerdir ki zihnimizde lehte veya aleyhte hüküm verecek bir sebep olmadığı halde bize gizliden gizliye fi-lân şey iyi veya kötü, güzel veya çirkindir, dedirtir.

Michel-Ange, Romada'ki Saint Pierre Kilisesinin kubbesine vereceği şekli araştırıyor; bu seçilebilen şekillerin en güzellerinden biri. Zarafeti, herkes üzerinde tesir eder, herkesi büyüler. Genişliği tâyin edilmişti, yapılacak iş, yüksekliğini tesbit etmektir, bu durumda, mimarın tereddüt ettiğini, bu yüksekliği artırdığını, azalttığını görüyorum, ta ki aradığını bulsun ve «İşte, budur» diye haykırabilsin. Bu yüksekliği de bulduktan sonra, bu yükseklik ve genişliğe göre kubbenin yumurta şeklindeki hattını çizmek kaldı. Daha nice yeni yoklamalar: kaç defa yaptığını bozdu, çizdiğini daha yuvarlak, daha yassı, daha ba-

sık resmetti, ta ki, binanın son yapıma 'şeklini bulsun. Tam ve doğru karar vermeyi, ona, kım öğretti? Birbiri ardı sıra, kağıdı üzerine karaladığı bin bir resim arasından, şunu veya bunu tercihe, onu hangi sebepler sürükledi? Bu güçlükleri yenmek için, İtalya'da yaptığı bir seyahat esnasında Roma'ya gelen, İlimler Akademisi büyük mühendis mösyö de la Hire'in de herkes gibi Saint-Pierre Kilisesinin kubbesinin güzelliğinin tesiri altında kaldığını hatırladım. Fakat, onun hayranlığı kısır çıkmadı; kubbenin resmettiği münhaniyi almak istedi; onu çizdirdi, ve, hendese kaideleriyle bu münhaninin vasıflarını araştırdı. Bu vasıfların, en büyük mukavemet prensib.ne dayandığını anlayınca ne kadar hayret etti. Michel-Ange kubbesine en güzel en zarif hattı vermek isterken, bir hayli tereddüt ettikten sonra, bu kubbeye en büyük mukavemet ve en büyük dayanıklılığı verebilecek olan şekil üzerinde karar kılmış. Bu münasebetle iki sual akla gelebilir: nasıl oluyor da bir kubbede, bir kemerde, en büyük mukavemet münhanisi, aynı zamanda güzellik ve zarafet münhanisi de oluyor? Michel-Ange'ı bu, en büyük mukavemet münhanisine sevk eden hangi sebeplerdir? Bu izah edilemez, bir içgüdü meselesidir, diyorlardı. Pekâlâ, içgüdü neydi? Ooo! Burada anlaşılmayacak bir şey yok. Buna cevap olarak diyorum ki, mektepteyken bir haşarı olan Michel-Ange, arkadaşlarıyla oyun oynardı; güreşirken, omuz omuza itişirken, hasmına en sağlamca dayanabilmek için vücuduna vermesi lâzımgelen iğriliği öğrenmişti; hayatında belki yüzlerce defa, devrilmekte olan şeyleri payandalamıştı ve bu payandalara verilecek meyli incelemişti; birbiri üzerine kitaplar dizmişti; kenarları taşan bu kitapların muvazenesini bulmak lâzım gelmişti, yoksa hepsi birden yıkılacaktı; bu suretle, Saint-Pierre Kilisesinin kubbesini en büyük mukavemet esası üzerine kurmayı öğrenmişti. Bir duvar yıkılmak üzeredir, bir dülger çağırtın; dülger payandalarını dayadıktan sonra d'Alembert'i veya Clairaut'yu davet edin; duvarın meyli bilindiğine göre bu hendesecilerimizden birine veya ötekine, payandanın en kuvvetli şe-

kilde dayanmasını sağlayacak olan meyli bulmalarını rica edin; göreceksiniz, hendesecinin ve dülgerin verdikleri açılar birbirine uyacaktır. Dikkat etmiş olacaksınız, değirmenlerin kanatları çapraz konulmuştur ve kendilerini tutmakta olan mihver ile bir açı teşkil ederler; yoksa dönemezlerdi; bu açı, kanatların en kolay şekilde dönebilmelerini sağlayacak kadar büyüktür. Nasıl oluyor da, hendeseciler, alışkanlığın, örf ve âdetin tâyin etmiş olduklarının, en yüksek hendesenin de tercih edeceği prensipler olduğunu görüyorlar? Bir taraf için hesap meselesi, öteki taraf için de bir deneme işi. İyi yapıldıktan sonra birisinin öbürüne uymamasına imkân yoktur.

Şimdi, tabiatla sağlam olan hakkında nasıl oluyor da, sanatta veya taklitte de, güzel olduğu hükmünü veriyoruz? Çünkü, dayanıklılık, daha doğrusu, umumî tâbi-riyle, sıhhat, tasvibimiz için devamlı sebeptir, bu sıhhat, herhangi bir eserde bulunabilir ve görünmeyebilir: o zaman bu eser muvazenelidir, fakat güzel değildir. Bu sıhhat bir diğer eserde hakikaten mevcut olmadığı halde gözükebilir, o zaman eserin güzelliği ancak görünüştedir. Fakat, sıhhat gerçekten varsa ve gözükürse, o eser hem güzel hem de sıhhatlidir, iyidir. Dünyamızda iyi ve güzel olan ve öyle gözüken şeylerin iyi ve güzel olmamaları için, bütün tabiat kanunlarının değişik olduğu diğer bir dünyada bulunmamız icap eder. Şimdiye kadar söylediklerimin kuruluşunu ve mücerretliğini bir parça hafifletmek için birkaç kelime ile konuşmamızın sonunu anlatayım. Dedim: İşte, bir kubbenin yumurta şeklindeki hattı kadar anlaşılmaz, anlatılmaz ne vardır? Halbuki, o da bir tabiat kanununa dayanıyor. Birisi ilâve etti: —Hele kadınların güzellikleri hakkında ortaya attığımız hükümleri red veya kabul ettirecek sebepleri tabiatın neresinde bulacağız? Bunun pek keyfî olduğunu zannediyorum.— Hiç de öyle değildir, diye cevap verdim; bu husustaki zevklerimiz ne kadar çeşitli olursa olsun, bunu da izah etmek imkânı vardır. Burada da doğru ile eğri birbirinden

ayırte diledi bil ve izah edilebilir. Bu hükümleri sıhhatte, vücut uzuvlarının işlemesine, ihtiraslara tatbik edin, her defasında muhakkak sebebini bulacaksınız. Şu kadın güzeldir, kaşları, gözlerinin kıvrımına tamamıyla uyuyor, kaşları ortalarına doğru biraz yukarı çekin, gururun ifadelerinden birisini elde edersiniz; ve gurur her zaman infial uyandırır. Bu kaşları oldukları gibi bırakın, fakat çok kıllı bir şekle sokun, âdetâ gözleri gölgelendirsinler, gözün bakışı sertleşecektir; kabalık, nefret uyandırır. Kaşlarına hiç dokunmayın, dudaklarını biraz ileri doğru sarkıtın, hemen küskün, gücenik bir hal alır. Ağzının kenarlarını büzün, ya kendini beğenmiş bir rüküş ya da kimseyi beğenmeyen bir kukla olur. Göz kapakları kapan-sın, hemen tasalı olur. Yanak adalelerinin bazılarını şişirin, derhal öfkeli görünür. Bakışlarını sabitleştirin, hemen budalalaşır. İşte, zevklerimizizin sebepleri bunlardır. Eğer tabiat, bir yüze, fazilet veya kötü huy ifade eden bu dış vasıflardan birisinin damgasını vurmuşsa, bu çehre bizim ya hoşumuza gider veya hoşumuza gitmez; buna sıhhatî de eklemek lâzımdır, çünkü, sıhhat her şeyin temelidir ve bütün işlerimizin en kolay tarzda yapılmasını sağlar. Güzel bir hamal güzel bir adam değildir; güzel bir ihtiyar güzel bir adam değildir; güzel bir demirci güzel bir adam değildir. Güzel adam, tabiatın iki büyük işini en rahat surette yerine getirmek için yaratılmış olandır: birçok şeyleri ihtiva eden ferdin korunması ve yalnız bir tek şey ihtiva eden cinsin üretilmesi. Kullanarak, veya alışkanlıkla bir uzva, diğerlerinin aleyhine olarak, bazı hususi gelişmeler temin etmişsek, artık tabii insan güzelliğimiz kalmaz, güzelliğimiz cemiyet içinde yaşayan, bir sanat edinmiş olan bir insan güzelliği olur. Kamburlaşan sırt, genişlemiş omuzlar, kısaca ve adaleli kollar, bodur ve çarpık bacaklar, yük taşıya taşıya genişlemiş bir bel, güzel bir hamalın vasıflarını teşkil edecektir. Tabiat, adamı, yalnız yaşatmış ve üretmiştir: tabiat onu güzel yaratmışsa, güzel kalmıştır. İki büyük heykelle, sanki sanat-kârlar, bu iki aykırı durumu bize göstermek istemişlerdir;

Apollo, aylak adamdır, Farnèse Herakles'i çalışan insan-
dır; birisinde her şey mubalâğalıdır, ötekinde hiçbir şey
taşmaz, hiçbir şey, hususi bir denemeyi sezdirmez; daha
bir şey yapmamıştır; ama her şeye karşı istidadı vardır;
güreştiğini mi istiyorsunuz, güreşir; koştuğunu mu isti-
yorsunuz, koşar. İyi resim yapabilmek için evvelâ tabiat
halindeki insanı, ondan sonra her sanattaki insanı iyi ta-
nımak lâzımdır. Fakat, yaşayan mahlûkları bir tarafa bı-
rakalım ve sanat eserlerine, meselâ, mimariye geçelim.

Bir mimari eser sağlam olduğu ve bu sağlamlığı gö-
rüldüğü takdirde güzeldir: ne için kullanılacaksa, ona uy-
gun olsun ve bu uygunluk da görülsün. Yaşayan mah-
lûklar arasında sıhhat neyse, bu tarzda da, yani mimari-
de de sağlamlık odur; yaşayan mahlûklar arasında işler
ve hususi vaziyetler neyse, burada da kullanılacağı şeye
uyarlık odur. Fakat, bu tarzda âdetlerin yaptıkları bü-
yük tesirlere dikkat edin, sanki her şeyin temeli odur: İs-
tanbul'a gidin, orada yüksek ve kalın duvarlar, basık kub-
beler, küçük kapılar ve tâ yükseklerde kafesli küçük pen-
cereler göreceksiniz; sanki, bir bina, bir hapishaneye ne
kadar çok benzerse o nispette güzeldir; hakikaten de, in-
sanların yarısının diğer yarısını hapsettikleri hapishane-
lerdir. Avrupa'ya gidiniz, bunun aksine olarak, büyük ka-
pılar, geniş pencereler, her şey apaçıktır; çünkü burada
esirler yoktur; acaba iklimlerin de tesiri olmuyor mu? Bu-
rada doğru zevkin nerede olduğunu kestirebilmek için
dürüst ahlâkın da nerede olduğunu tâyin etmek lâzım-
dır; kadınları kendi hallerine mi bırakmak, yoksa kapat-
mak mı icap eder; sıcak mıntıkaların ateşi altında mı, yok-
sa kutupların buzları arasında mı yaşamak daha iyidir, yok-
sa orta bir iklimde yaşamak insanın sağlığını ve daha
uzun yaşamasını daha kolaylıkla mı sağlar? Bir genç
çapkın Palis-Royal'de dolaşır, kalkık bir burun, gülüm-
seyen dudaklar, pırıl pırıl gözler, oynak yürüyüş görür ve
haykırır: «Aman! Ne sevimli!» Ben, istihfafla sırtımı dö-
nerim; gözlerim, saflık, iffet, mahcupluk, asalet, vakar,
dürüstlük okuduğum bir yüze takılır; delikanlının mı, yok-

sa benim mi haksız olduşumuzu kestirmek gc m olacaktır zannediyorsunuz? Onun zevki şundan ibarettir: ben ahlaksızlığı severim; benimki ise: **fazileti severim**. Hemen de bütün hükümlerimiz bunun gibidir; sonunda bu iki kelimeden birisine dayanır. Kabataslak konuştuklarımız bundan ibaret. Teferruatını verseydik, zevk hakkında güzel bir eser ve size karşı olan sevgim hakkında bir met-hiye teşkil ederdi.

(Cev. Etem D. Deriş)

OYUNCU ÜSTÜNE

AYKIRI DÜŞÜNCE DEN

Birinci — Ben büyük bir aktörde sağlam bir muhakeme kabiliyeti ararım. İsterim ki, onda soğukkanlı ve sakin bir seyirci ruhu olsun. Dolayısıyla kendisinde bulunmasını mutlaka istediğim meziyet, katiyen hassasiyet değil, nüfuzu nazar, her şeyi taklit etme hüneri, yahut, her nevi şahsiyet ve role karşı daima aynı kabiliyet ki, bu da aynı şeydir.

İkinci — Demek hassasiyetten tamamiyle mahrum olacak, öyle mi?

Birinci — Tamamiyle. Henüz düşüncelerimi sırasına koyamadım. Bunları aklıma geldiği gibi, bizzat dostunuzun kitabındaki perişanlığa uygun bir şekilde anlatmama müsaade edersiniz.

Eğer aktör, can ve gönülden, hassas olursa, herhangi bir rolü aynı hararet ve aynı muvaffakiyetle iki kere nasıl oynayabilir? İlk temsilde gayet hararetle oynar, fakat üçüncüsünde artık yorulur ve buz gibi soğuk olur. Halbuki tabiatı dikkat ve şuurla taklit eden aktör, sahneye ilk defa Auguste, Cinna, Orosmane, Agamemnon, Muhammet olarak çıkınca, bizzat kendisinin veya tetkiklerinin titiz kopyacısı ve intibalarımızın sürekli müşahidi bulunduğundan, oyunu kuvvetten düşmek şöyle dursun,

edindiği yeni intibalarla kuvvetlenecek, coşacak veya sũkũnet bulacak ve sizi gittikçe daha ziyade tatmin edecektir. Fakat oynarken kendi kendisi kalırsa, kendi kendisi olmaktan nasıl kurtulur? Kendi kendisi olmaktan kurtulmak isterse, nasıl olur da tam gideceği ve duracağı noktayı kestirebilir?

Bu husustaki fikrimi güçlendiren şey, yalnız esinle oynayan aktörlerin oyunlarında görũlen istikrarsızlıktır. Kendilerinden asla biteviyelik beklemeyiniz. Oyunları kâh kuvvetli, kâh zayıf, kâh hararetili, kâh soğuk, kâh bayağı, kâh harikadır. Bugũn fevkalade oynadıkları bir sahneyi yarın bozarlar, nitekim bir gũn evvel bozdukları bir sahneyi de ertesi gũn harikulâde oynarlar. Halbuki oyununu teemmũlle, insan tabiatını tetkikle, ideal birkaç örneği sũrekli bir taklitle, muhayyile ile, hafıza ile oynayan aktör, daima biteviye, bũtũn temsillerde hep aynı, hep aynı mũkemmeliyette kalır: Her şeyi kafasında ölçmũş, tertiplemiş, öğrenmiş ve dũzenlemiştir. İnşadında ne yeknesaklık, ne de ahenksizlik bulunur. Coşmasının bile seyri, hamleleri, duraklamaları, bir başlangıcı, bir ortası ve bir sonu vardır: Bunlar hep aynı eda, hep aynı tavırlar, hep aynı hareketlerdir. Bir temsille ondan sonraki temsil arasında fark olursa, bu fark umumiyetle ikinci temsilin lehinedir. Bũyle bir aktör, gũnlũk keyfine tâbi olmaz, o, daima eşyayı göstermeye, hep aynı katiyet, aynı kuvvet ve aynı hakikatle göstermeye hazır bir aynadır. Çabucak kendi zenginliğini har vurup harman savuracak yerde, tıpkı şair gibi, daima, tabiatın bitmek tũkenmek bilmeyen hazinelerinden istifade eder. (...)

Kuvvetli bir muhayyile, sağlam bir muhakeme, ince bir dirayet ve emin bir zevk sahibi bũyũk şairler, bũyũk aktörler ve belki umumiyetle, hangi sahada olursa olsun tabiatın bũyũk mukallitleri, hassasiyeti az insanlardır. Onlar birçok şeyin birden ehlidirler; o kadar bakmaya, öğrenmeye ve taklit etmeye dalmışlardır ki, kolay kolay, kendi içlerinden kıvılcımlanamazlar. Bũylelerini hep çantaları dizleri üstũnde, elde kalem görũrũm.

Bizler hissederiz, onlar müşahade eder, tetkik ve tasvir ederler. Acaba söyleyeyim mi? Neden söylemiyeyim? Hassasiyet, hiç de büyük bir dehânın vasfı değildir. Böyle bir kimse, adaleti sever ama bu fazileti, tadını çıkarmadan gösterir. Her şeyi yapan, gönlü değil kafasıdır. Hassas adam, beklenmedik bir vaziyet karşısında, şaşırır kalır. Böylesi, ne büyük bir nazır, ne büyük bir kumandan, ne büyük bir kral, ne büyük bir avukat, ne de büyük bir hekim olabilir. İsterseniz bütün tiyatroyu bu ağırlamaklı heriflerle doldurun, ama bir tekini bile sahneye çıkarmayın! Kadınlara bakın, hassasiyet bakımından bizi ne kadar geride bırakırlar. İhtiras anlarında bizi onlarla mukayeseye hiç imkân mı var! Fakat o hali yaşarken biz onlardan ne kadar geri kalıyorsak, taklit hususunda da onlar bizden geri kalırlar. Muhayyile zaafı olmaksızın asla hassasiyet olmaz. Hakikaten erkek olan bir adamın bir damla gözyaşı, bize bir kadının bütün ağlamalarından ziyade tesir eder. Sık sık bahsettiğim büyük komedyada, o dünya komedyasında, kanı kaynayan bütün insanlar, sahnededir, bütün dahiler ise, parterde bulunur; birincilere deli denir, bunların cinnetini kopya etmeye uğraşan ötekilere ise, hâkim derler. Birbirinden farklı bir sürü insanın gülünç tarafını yakalayan, tasvir eden, hâkimin gözüdür. O sizi, kurbanı olduğunuz bu garip ve münasebetsiz insanlara, hattâ kendi kendinize güldürür. Gözünü sizden ayırmadan, hem o münasebetsizin, hem de bizzat çektiğiniz azabın karikatürünü çizen odur.

Bütün bu hakikatler ispat edilse de, büyük aktörler yine doğrudur demezler: bu, onların sırrıdır. Orta halli veya acemi aktörler ise, hemen reddederler. Nasıl batıl itikatları olanlara inandıklarını sanırlar denirse, bunlardan bazıları için de hissettiklerini sanırlar denebilir. Nasıl batıl itikatlılar için itikat olmayınca selâmet olmazsa, bunlar için de hassasiyet olmayınca selâmet yoktur.

Ama diyecekler ki, nasıl olur da, şu annenin bağrından kopan ve benim içimi sızlatan o acıklı feryatlar, o andaki duygusunun eseri olmaz? Bunların ilham menbaı, o

anda duyulan yeis değil midir? Elbette değildir. İsbatı da şu ki, bunlar, ölçülüdür; bir inşad sistemine tâbidir; bir çeyrek tonun yirmide biri nisbetinde daha pes veya daha tiz olurlarsa, falsolu olurlar; bir vahdet kanununa itaat ederler, musikide olduğu gibi hazırlanmış ve düzenlenmiştirler, istenilen bütün şartlara, uzun bir teknik sayesinde, uyarlar; muayyen bir meselenin halline hep birden yönelirler; bu feryatlar doğru koparılsın diye yüz kere prova edilmiştir ve bu sık provalara rağmen, bazen yine falso yapıldığı olur.

«Zaire ağlıyorsunuz!»

yahut,

«Oraya geleceksin, kızım!»

demeden önce aktör, uzun uzun kendi kendisini dinlemiştir; bizi heyecana düşürdüğü anda bile, yine kendi kendini dinler ve mahareti, zannettiğimiz gibi hissetmek değil, hissin haricî alâmetlerini, sizi aldatacak kadar tıpkı tıpkısına belirtmekten ibaret olur. İstirabının feryatları, kulağında önceden yer etmiştir. Ye'sinin jestleri, ezberlenmiş ve ayna karşısında tamamlanmıştır. Tam mendilini çıkaracağı veya gözyaşlarının akacağı anı bilir. Bu halleri muhakkak filân kelimeyi veya filân heceyi söylerken yapacaktır, ne daha erken, ne daha geç. Bu ses ihtizazı, bu yarım kalmış kelimeler, bu kısık veya uzatılmış heceler, uzuvların bu titreyişi, dizlerin bu sallanışı, bu kendini kaybetmeler, bu coşup taşmalar, sadece taklit, önceden ezberlenmiş bir ders, yüzün o acıklı ifadeleri ise ulvî bir maymunluktur; aktör, bunun hâtırasını, üzerinde çalıştıktan hayli zaman sonra da muhafaza eder ve o hareketli yaparken şuurunda tutar; böylece —gerek şair, gerek seyirci ve gerek kendisi için büyük nimet— bütün ruh hürriyetine sahip olur. Bundan, diğer mümareselerde olduğu gibi, yalnız vücudu yorulur. Oyun bitince sesi kısılır, müthiş bir yorgunluk duyar, ya çamaşır değiştirir yahut yatar; fakat kendisinde ne bir karışıklık, ne ıstırap,

ne melankoli, ne de bir ruh perişanlığından eser vardır. Bütün bu intibaları siz alır gidersiniz. Aktör bitap düşmüştür, siz de hüznün içinde kalmışsınızdır. Çünkü o hiçbir şey hissetmeden, çırpınıp durmuştur, halbuki siz, hiç çırpınmadan hissetmişsinizdir. Bu böyle olmasaydı, aktörlük çekilir şey miydi? Fakat aktör, rolünü oynadığı adam değildir, o, rolünü oynar, hem o kadar iyi oynar ki kendisini, o zannedersiniz: bu vehme yalnız siz düşersiniz, o, kendisinin o adam olmadığını pek iyi bilir.

(Cev. Sabri Esat Sıyavuşgil)

Ne ettim de saklamadım? O bana uymuştu, ben de ona. Kalıp gibi bedenime oturmuştu, hiç sıkılmazdı. Tersine, bir çekicilik, bir güzellik verirdi bana. Yenisi katı, kollalı, insanı mankene çeviriyor giyince. Öbürü hatır kırmazdı, hemen hizmetime koşardı; yoksullar öyledir, iyilik etmeyi severler. Bir kitap mı tozlanmış, hırkamin eteklerinden biri çabucak onu silerdi. Mürekkehim kurumuş da kalemim mi akıyor, yenlerinden biri çabucak onu temizlerdi. Bana sık sık yaptığı o hizmetler, üzerinde uzun, kara çizgiler bırakmıştı. Bu çizgiler benim bir edebiyatçı, bir yazar, çalışan bir kimse olduğumu gösterirdi. Şimdi aylak zenginlere benzedim; kimim ben, anlaşılmıyor.

Onu giyince ne uşağın sakarlığından çekinirdim, ne de kendi sakarlığımdan. Kıvılcım sıçrayacak, su dökülecek diye korkmazdım. Eski hırkamin söz götürmez efendisi idim, yenisinin ise kölesi oldum.

Bir tasadır aldı beni. Öyle ki, altın postu bekleyen elder bile benim kadar kayguya kapılmamıştır.

Yaşlılar bir kez tutulmaya görsün, bir çılgın kızın heveslerine baş eğer, elleri kolları bağlı, sabahtan akşama değin, «Nerde benim hizmetçim, kocamış kalfam?» diye dövünürler. «Hangi şeytan ayarttı da onu kovdum!» diye ağlarlar.

Gerçi dövünmüyorum ben, ağlamıyorum, ama her dakika, «Lanet olsun, şu bayağı kumaşı boyayıp da ateş pahasına satmayı icat edene! Lânet olsun, saygıyla giydiğim şu pek değerli giysiye! Nerde benim o eski, o alçakgönüllü, o kullanışlı, o yırtık hırkacığım!» deyip duruyorum.

Eski dostlarınıza sıkı sarılın gönüldeşlerim, onları bırakmayın. Zenginliğe kavuşmaktan korkun. Benden ders alın. Bolluğun sıkıntıları vardır, yoksulluğunsa rahatlıkları...

Ah, Diogenes! Çömezini, Aristippos'un süslü püslü mantosuyla görsen, nasıl gülerdin! Ah, Aristippos! Bu cici biçili manto nelere mal oluyor! Bir düşün: Senin cansız, yaltak, kadınsı yaşayışın nerde, Diogenes'in yırtık pırtık elbiseleri içinde, özgür ve esen yaşayışı nerde? Saltanat sürdürdüğüm fıçıyı bıraktım da gidip bir zorbaya kul oldum.

İş bu kadarla kalsa neyse, dostlarım! Dinleyin de bakın, lükse düşkünlük insanın başına daha neler açıyor, ne kötülükler getiriyor:

Eski hırkam yöremdeki öbür eski püskülerle uyuşmuştu. Bir hasır iskemle, bir tahta masa, bir Bergama duvar halısı, halıya köşelerinden çivilenmiş, isten kararmış, çerçevesiz birkaç basma resim, resimlerin arasına asılmış üç dört alçı kabartma, üzerinde birkaç kitap bulunan bir çam raf, hırkamla pek dağdaşmışlardı. Oldukça ahenkli bir yoksulluk meydana gelmişti.

Şimdi ahenk bozuldu. Ne uyarlık kaldı, ne birlik, ne de güzellik...

Papazın evine yeni gelen bir hizmetçinin, dul erkeğin yuvasına giren bir kadının, düşmüş bakanın yerine geçen bir bakanın, sofı bir keşişin yerini alan özgür bir keşişin yarattığı düzensizlik, bu kızıl belânın yarattıkları yanında hiç kalır.

Bir köylü kadının kılık kıyafetini hoş karşılayabilirim. Nitekim, başını örten o kocaman bez parçası, yanakları üstüne dökülen o dağınık saçlar, vücudunu yarı

buçuk kapatan o delik deşik kumaşlar, ancak dizlerine kadar inen o kısa, kötü eteklik, o çıplak ve kirli ayaklar —bütün bunlar— yaralamaz beni. Çünkü, saygı duyduğum, birtakım insanların halidir. Benim de yakındığım kaçınılmaz ve mutsuz bir yaşayışın tatsız belirtileridir. Gelgelelim, ardında lavanta kokuları bırakarak giden şu kibar orospuya dayanamam. Midem kabarır, başımı çevirir, adımlarımı açarım. Çünkü, onun İngiliz tentenesiyle bezenmiş şapkası, yırtmacılı kolları, kirli ipek çorapları ve aşınmış iskarpinleri bana bugünün yoksulluğu ile dünün bolluğunu birlikte gösterir.

Eğer, benim kızıl sultan her şeyi kendine uydurmasaydı, evim de ona benzeyecekti. Nitekim, Bergama halısı nicedir asılı durduğu duvardan indi, yerini renkli kaplamalar aldı. (...)

Sonunda, eski yoksulluk günlerimden bir kilimden başka bir şey kalmadı. Doğrusu, bu bayağı kilim şimdiki lüks yaşamımla hiç bağdaşmıyor. Bunu görüyorum, ama ant içtim, gene de içiyorum, hiç değilse o kilimi atmayacağım. Filozof Diderot'nun ayakları Savonnerie'den gelme şaheser bir halıyı çiğnemeyecek. Nasıl ki, kulübesinden alınarak hükümdarın sarayına götürülen bir köylü çarıklarını bırakmazsa, ben de bu kilimi öyle bırakmayacağım. Sabahleyin, sırtımda kızıl hırkam, çalışma odama girince gözlerimi yere eğiyor, eski kilimimi görüyorum. Kilimim bana geçmişteki durumumu hatırlatıyor da gurur gönlümün eşiğinde duraklıyor, bir türlü içeriye girmiyor.

(Çev. Asım Bezirci)

İÇİNDEKİLER

soyu sopu	5
öğrenimi	5
yaşama atılış	6
evlenme	8
ansiklopedi	9
hapiste	11
ansiklopedi'ye devam	11
aile yaşantısı	16
dostlar çevresi	18
sophie ile tanışma	20
katerina'nın yardımı	21
dönüş	23
hastalık ve ölüm	24
kişiliği	24

felsefesi

diderot'nun iki amacı	26
filozofluğu	28
bilimler	29
dinler	31
varlık ve yaradılış	35
madde ve hareket	40
duyarlık, bilinç ve düşünce	42
insan	44
ahlak	47
siyaset	50
eğitim	53
sanat	56
sonuç	59

eserleri

eserleri	61
----------	----

seçmeler

seçmeler	69
doğal dinin yeterliği	71
filozofça düşünceler	74
görenler yararına körler üstüne mektup	79
d'alambert'in düşü	85
diderot ile d'alambert'in konuşması	88
abbe barthe lemy ile konuşma	94
sophie volland'a mektuplar	96
oyuncu üstüne aykırı düşünce	102
eski hırkama özlem	107

Çağdaşlarından bir kimse-en gözü pekleri bile- kendi düşüncesini Diderot'dan (1713-1784) daha iyi temsil etmemiştir. O, birçok konuda olduğu gibi yurt sevgisi ve özveri konusunda da, çağımız insanına ışık tutabilmiştir. "Yurdumun kurtuluşu söz konusu iken oturup düşmanı beklersem sıradan bir yurttaş olurum. Bir dost tehlike içindeyken ben gözlerimi dört açarak kendi hayatımın kaygusuna düşersem, dostluğum hesaplı bir dostluk olur" ●

DIDEROT
andré cresson